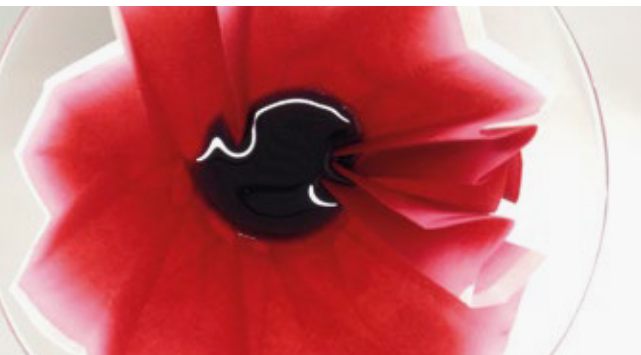

Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed
Ministerie van Onderwijs, Cultuur en
Wetenschap

VINCENTS verf

1
2017

4 | **Paarser! Geler! Roder!**

De verf van Vincent van Gogh is nu nageemaakt. Voor een digitale reconstructie, wonderlijk genoeg.

12 | **Het groene hart**

Twee woonwijken van rond 1960 in Apeldoorn en Groningen. Groene veranderingen daar baseert de gemeente voortaan op de oorspronkelijke aanleg.

FOTO STICHTING WERELDERFGOED NEDERLAND

20 | **Wereldberoemd**

In de afgelopen twee jaar is het werelderfgoed in eigen land nog bekender geworden. De tien toplocaties zijn dan ook behoorlijk gepromoot.

FOTO ELLEN EDENS

24 | **Groene schedels**

Sommige doden droegen bij hun teraardebestelling een zogeheten grafkroon. Hoe groene vlekken inzicht geven in een haast vergeten ritueel.

VERDER IN DIT NUMMER

3	In Kort Bestek	22	Drie Dingen
8	Speuren naar sporen	23	Wederopbouwkinderen
10	Kunst Zoekt Plek: raam	26	Frivole Clementine
11	De zalm en de watermolen	29	Het Monster: de Papegaaienbuurt
15	Aangenaam Kennis Te Maken: de specialist natuursteen	30	Op de kaart gezet
16	Instructies voor installaties	32	Liefde voor ruig beton
18	Kijk! Via ARIADNE	34	Publicaties
		36	Voor & Na

Foto voorzijde Voor een digitale reconstructie van een schilderij is de verf van Vincent van Gogh nageemaakt
Zie pagina 4.

Een centraal podium

Regelmatig tref ik in de hal van ons gebouw in Amersfoort een grote groep mensen aan die bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed te gast zijn. De ene dag zijn het tuinarchitecten, de andere dag archeologen, bouwhistorici of restauratoren van beeldende kunst. Zij verzamelen zich voor een symposium of een netwerkdag in ons auditorium, eten een broodje tussendoor of drinken koffie in de pauze. Bijna elke week is een van die bijeenkomsten een kennisplatform, zoals wij dat noemen.

De Rijksdienst organiseert deze platforms vaak in samenwerking met de deskundigen op dit terrein. Wij doen dit om kennis, ervaring en nieuwe inzichten uit te wisselen en om de discussie te stimuleren. Het doet mij deugd dat wij over steeds meer thema's platforms houden. Achttien verschillende zijn het er inmiddels. Van natuursteen, tot cultuurlandschap of de verf op schilderijen. Een paar keer per jaar komen geïnteresseerden in een bepaald thema naar Amersfoort om aan zo'n platform deel te nemen. Het onderwerp van die ochtend of middag komt altijd voort uit de praktijk van de zorg voor het erfgoed. De sfeer is informeel. Op deze manier wil de Rijksdienst de kwaliteit van het beheer en de instandhouding van het culturele erfgoed op een hoger plan brengen. Ik ben er trots op dat onze dienst zo centraal in het land een podium van ontmoeting en uitwisseling vormt.

Soms neem ik even achter in de zaal plaats om een lezing bij te wonen. Over de manier waarop glans een gerestaureerde foto een compleet ander aanzien kan geven. Of hoe een nieuw te bouwen bezoekersruimte op de voorhof zich verhoudt tot een kasteelruïne. De platforms zijn gratis toegankelijk en iedereen is van harte welkom. Kijk eens op www.cultureelerfgoed.nl voor welke platforms wij u uit mogen nodigen. Dan kom ik u binnenkort vast tegen in de hal.

CEES VAN 'T VEEN
algemeen directeur

10 MILJOEN EXTRA VOOR MONUMENTEN

De Eusebiuskerk in Arnhem en de Domtoren in Utrecht ontvangen beide vier miljoen van het Rijk voor restauratie. De provincie Groningen krijgt twee miljoen voor behoud en herstel van cultureel erfgoed in het aardbevingsgebied. Dit liet minister Bussemaker van Cultuur de provincies eind november weten. De provincies zijn verantwoordelijk voor de restauratie van rijksmonumenten, maar voor de Eusebiuskerk en de Domtoren geldt dat de omvang hiervan zo groot is dat het Rijk bijspringt. In Groningen vergoedt de Nederlandse Aardolie Maatschappij de schade aan cultureel erfgoed. Het kabinet onderzoekt nu echter wat de kosten zijn om het te versterken. Vooruitlopend op de uitkomsten maakt Bussemaker twee miljoen vrij.

De Domtoren krijgt vier miljoen extra

ASSISTENT-TUINBAAS WINT TALENTPRIJS

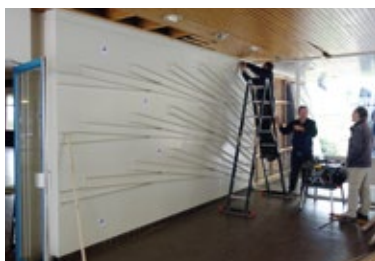

Assistent-tuinbaas Thies Koggel krijgt de prijs Jong Monumentalent 2016

Thies Koggel heeft uit 22 genomineerden de Prijs Jong Monumentalent 2016 gewonnen. De prijs, georganiseerd door de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, werd hem uitgereikt op het Nationale Monumentencongres in november. Koggel is assistent-tuinbaas op twee landgoederen in Oost-Nederland, De Wiersse en Twickel. Hij won de prijs omdat hij zijn groene vingers en grijze cellen op een inspirerende manier inzet. Koggel mag een traject doorlopen om zich verder te ontwikkelen, mogelijk gemaakt door het Mondriaan Fonds. Juryvoorzitter Susan Lammers, directeur van de Rijksdienst, reikte namens minister Bussemaker de prijs uit. Zij besloot met de voorspelling: 'Laat Thies zijn gang gaan en over een paar jaar is het zover: Heel Holland Hoveniert!'

STRUYCKEN IN ONDERZOEK

De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed onderzoekt samen met Erfgoedvereniging Heemschut of een kunstwerk van Peter Struycken hersteld en herplaatst kan worden. Het gaat om het wandrelief *Wetmatige beweging*. Het gebouw waar het zich in bevindt, het Driestar College in Leiden, wordt binnenkort afgebroken. Daarom is het kunstwerk er dit najaar alvast uitgehaald. Struycken maakte het in 1965, toen de toenmalige uitgebreide technische school Mathesis Scientiarum Genitrix het nieuwe gebouw betrok. Het reliëf bestaat uit houten platen, stalen U-profielen en huisschilderverf. In de jaren tachtig is een deel verwijderd en de rest is wit geschilderd. De Rijksdienst beheert de ontwerptekeningen en andere documentatie van *Wetmatige beweging*.

Het kunstwerk wordt gedemonteerd

EEN HANDIGE WATERPOSTER

Museumcollecties, archieven, bibliotheken en historische interieurs zijn kwetsbaar voor water. Wat doet u bij een dreigende overstroming of hevige neerslag? De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed ontwierp een handige poster met adviezen om 'waterbewust' te handelen. Hiermee kan elke beheerder in vijf stappen een plan uitdenken om zijn erfgoed te beschermen. Houd bijvoorbeeld goten en regenpijpen vrij van bladeren. Installeer blokkades om het water tegen te houden. En zet archiefdozen niet direct op de vloer, ook niet tijdelijk. Zie www.cultureelerfgoed.nl voor de waterposter.

W.A. VAN ES-PRIJS VOOR ANNET NIEUWHOF

In november ontving Annet Nieuwhof van de Rijksuniversiteit Groningen de W.A. van Es-prijs voor haar proefschrift *Eight human skulls in a dung heap and more*. De jaarlijkse prijs stimuleert jong onderzoekstalent op het gebied van de Nederlandse archeologie. Er is een geldbedrag van 2000 euro aan verbonden, beschikbaar gesteld door de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. Nieuwhof onderzocht rituelen in noordelijk Nederland tussen 600 voor en 300 na Christus. De jury typeert het proefschrift als 'een indrukwekkende, zeer doorwrochte en gedurfde studie, die uitnodigt om zorgvuldig onderzoek naar rituelen een prominente plaats toe te kennen binnen het archeologische discours.'

TEXEL EN DALFSEN ELK 100.000 EURO

De eerste twee nieuwe rijkssubsidies voor onderzoek naar archeologische vondsten van nationaal of zelfs internationaal belang zijn in december toegekend. De vondsten zijn gedaan in een scheepswrak bij Texel en in een grafveld bij Dalfsen in Overijssel. De twee onderzoeksteams ontvangen ieder 100.000 euro. Bij Texel zijn uit een driemaster uit de zeventiende eeuw honderden voorwerpen boven water gehaald. Het gaat onder meer om een uitzonderlijk goed bewaarde adellijke japon en boekomslagen van de Engelse

Een uitzonderlijk goed bewaarde adellijke japon uit de zeventiende eeuw

koninklijke familie Stuart. Uit het grafveld bij Dalfsen, het grootste van Nederland uit de steentijd, zijn honderd trechterbekers geborgen. De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed was nauw betrokken bij de totstandkoming van de subsidieregeling.

AGENDA VERVOLGD

De Agenda Toekomst Religieus Erfgoed krijgt een vervolg. In december lanceerden de hierin samenwerkende organisaties hun strategie voor de komende jaren. In het verschiet ligt een gezamenlijk kenniscentrum, zogeheten kerkenvisies en het herbezielen van de cultuurhistorische waarde van het religieuze erfgoed. De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed initieerde in 2014 dit landelijke partnerschap tussen eigenaren, overheden en erfgoedinstanties. Samen bevorderen ze dat historische kerken en kloosters behouden blijven, eventueel met een geschikte nieuwe functie. De Rijksdienst coördineert het samenwerkingsverband. Nadere informatie: www.toekomstreligieuserfgoed.nl.

De rijksmonumentale Hervormde Kerk uit 1848 in Helmond functioneert sinds 2007 als advocatenkantoor

HARINGVLIETSLUIZEN RIJKSMONUMENT

De Haringvlietssluisen zijn nu rijksmonument

Minister Jet Bussemaker van Cultuur wees in november de Haringvlietssluisen aan als rijksmonument. De dam met spuisluizen is tussen 1958 en 1971 gebouwd naar aanleiding van de watersnoodramp in 1953. Hij sluit de Zuid-Hollandse

zeearm het Haringvliet af. Dit is het eerste Deltawerk met de status van rijksmonument. 'De Haringvlietssluisen staan voor onze succesvolle strijd tegen het water', zegt minister Bussemaker. 'En tegelijkertijd zijn het cultuurhistorische iconen die met recht de titel rijksmonument verdienen.' De veiligheidsfunctie van de sluisen blijft uiteraard vooropstaan. Directeur-generaal Jan-Hendrik Dronkers van Rijkswaterstaat: 'De beheerafspraken bevatten een uitstekende balans tussen de belangen voor waterbeheer, veiligheid, cultuurhistorie en ruimtelijke beleving.' ■

Hoe zagen Vincent van Goghs schilderijen er oorspronkelijk uit? In ieder geval anders van kleur. Blauw was paars. Bruin was geel. En het rood was veel feller. De verf van Van Gogh is nu nageemaakt. Voor een digitale reconstructie, wonderlijk genoeg.

MURIEL GELDOP

Echte verf voor een digitale Van Gogh

PAARSER! GELER! RODER!

'Veld met irissen bij Arles'

FOTO RENÉ GERLITSSEN

Op 19 februari 1888 reisde Vincent van Gogh vanuit Parijs naar de Provence. Hij vestigde zich in de stad Arles. Geïnspireerd door de heldere kleuren en het sterkere licht schilderde hij in de Provence met een aangepast palet: 'Ge begrijpt dat de natuur van 't zuiden niet precies kan worden geschilderd met 't palet van b.v. Mauve die in 't noorden hoort en meester is en blijft in 't grijs. – Maar het palet van tegenwoordig is absoluut kleurig – hemelsblauw, rose, oranje, vermillioen, hoog geel, helder groen, helder wijnrood, violet. Maar alle kleuren opvoerende komt men op nieuw tot kalmte en harmonie', schrijft Van Gogh aan zijn broer Theo. Met welke verf Van Gogh dit bereikte, valt ook op te maken uit zijn brieven. Zo vraagt hij op 5 april 1888 aan Theo om in Parijs de volgende veertien kleuren voor hem te kopen: 'loodwit, zinkwit, Veronees groen, chromaatgeel citroen, chromaatgeel (nr. 2), vermillioen, chromaatgeel nr. 3, geraniumlak, gewone lak, karmijn, Pruisisch blauw, heel licht cinnaber groen, loodmenie, smaragdgroen.'

In het afgelopen jaar maakte de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed de verf van Vincent van Gogh na. Onderzoek naar bijna tweehonderd van zijn schilderijen wijst namelijk uit dat veel ervan in de loop van de tijd sterk van kleur zijn veranderd. Dit is met name het gevolg van blootstelling aan licht, maar ook van restauraties. Aan de verkleuring is niets meer te doen, ook niet door restauratie. Van de nagemaakte verf bepaalden de onderzoekers van de Rijksdienst de optische eigenschappen. Dat wil zeggen hoe elke verf het licht absorbeert en verstrooit. Met deze kennis wordt van een van de verschoten schilderijen in het Van Gogh Museum in Amsterdam binnenkort een digitale versie in de oorspronkelijke kleuren gemaakt. Later volgen er mogelijk meer. Dat is niet alleen interessant voor de bezoekers, maar ook voor kunsthistorici, restauratoren en de inrichters van alle musea waar een Van Gogh hangt. Kunsthistorici zullen de manier waarop Van Gogh zijn kleuren gebruikte beter begrijpen. Restauratoren zullen andere beslissingen nemen. En de inrichters kunnen er met een aangepaste belichting voor zorgen dat de kleurveranderingen minder snel gaan.

De meeste kennis

De Rijksdienst doet vanaf 2000 onderzoek naar de materialen en technieken die Vincent van Gogh gebruikte. Sinds dat jaar heeft de dienst rond de tweehonderd schilderijen en bijna evenzoveel tekeningen en brieven van zijn hand onderzocht. Hierdoor is de dienst wereldwijd de organisatie met de meeste kennis op dit gebied. In het onderzoek voor de digitale versies werkt de Rijksdienst niet alleen met het Van Gogh Museum samen, maar ook met de Tilburg University, de Technische Universiteit Delft en het verfbedrijf AkzoNobel. De Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek financiert het.

Vincent van Gogh beschrijft zijn schilderij *Veld met irissen bij Arles* in een brief aan zijn broer als 'Een weide vol felgele boterbloemen, een greppel vol

Voor een digitale reconstructie van een schilderij is de verf van Vincent van Gogh nagemaakt

irissen met groene bladeren en paarse bloemen, op de achtergrond de stad, een paar grijze wilgen, een strook blauwe lucht.' Het kunstwerk uit juni 1888 hangt tegenwoordig in het Van Gogh Museum en is tussen 2013 en 2015 gerestaureerd. Wanneer we Van Goghs beschrijving vergelijken met het schilderij, dan valt op dat de irissen niet zozeer paars, maar overwegend blauw van kleur zijn geworden. Langs de randen, die waarschijnlijk afgedekt zijn geweest door papieren plakband en daarom weinig licht hebben gevangen, is er nog wat van de nagenoeg

Aan de verkleuring is niets meer te doen, ook niet door restauratie

originele kleur te zien. De irissen zijn daar inderdaad paarser. En sommige boterbloemen neigen naar bruin. Met een digitale microscoop kun je goed zien dat er bruine vlekjes op zitten. Van Gogh gebruikte veelal complementaire kleuren. Die versterken elkaar namelijk. Zo plaatste hij groen naast rood en geel naast paars. Nu zie je groen naast wit en geel naast blauw. Dat werkt lang zo sterk niet.

Inferieure grondstoffen

Onder invloed van ontwikkelingen in technologie en wetenschap kwamen er in de tweede helft van de negentiende eeuw diverse verbeterde en nieuwe materialen voor kunstenaars op de markt. Verf werd toen al veelal fabrieksmatig geproduceerd, iets dat de kwaliteit ervan niet altijd ten goede kwam. De fabrikanten probeerden namelijk de kosten zo laag mogelijk te houden door inferieure grondstoffen te gebruiken of allerlei vulstoffen aan hun verf toe te voegen. Naast grote producenten waren er ook kleinere leveranciers. Deze wreven nog verf met de hand en konden die zo tot »

De delen van de irissen die bedekt waren door plakband zijn paarser

Een onderzoeker stopt nagemaakte verf in een metalen tube

» op zekere hoogte aan de wensen van de kunstenaar aanpassen. Ook Van Gogh maakte hiervan gebruik toen hij in de Parijse wijk Montmartre woonde. Daar wemelde het van de winkeltjes die kunstenaarsbenodigdheden verkochten. Na aankomst in Arles ging Van Gogh op zoek naar een goede lokale verfleverancier. Het aanbod viel echter tegen. 'Mijn verf en doeken moet ik kopen bij een kruidenier of een boekverkoper, die niet alles hebben wat wenselijk zou zijn', schrijft hij aan Theo. Hij besloot daarom, vanaf april 1888, zijn broer verf en doek te laten kopen bij zijn oude handelaars Tasset et l'Hôte en Julien Tanguy in Parijs. De kwaliteit van de verf van Tanguy vond hij over het algemeen wel minder. Zo schrijft hij in juni 1888: 'Ik vind het nog altijd goed om hem om verf te vragen, zelfs als die bij hem iets slechter is, mits hij niet te duur is.'

De chemische samenstelling

Hoewel de bestellijsten in Van Goghs brieven een mooie indicatie geven van de verf die hij gebruikte, vallen er aan de hand van de handelsnamen geen conclusies te trekken over de chemische samenstelling ervan. Zo bevat smaragdgroen geen edelsteen en is geraniumlak niet gemaakt van de bloembladen van geraniums. In deze gevallen verwijst de naam veeleer naar de kleur. Om te bepalen welke verf Van Gogh gebruikte voor *Veld met irissen* bij Arles onderzocht de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed het kunstwerk. Dit gebeurde eerst non-destructief met een zogenaamde röntgenfluorescentie-

spectrometer. Hiermee identificeerden de onderzoekers de chemische elementen in de verflagen. Dit gaf informatie over de pigmenten. Kobalt in een blauwe partij bijvoorbeeld is een duidelijke aanwijzing dat deze met kobaltblauw geschilderd is. Gedetailleerdere informatie over de samenstelling en opbouw van de lagen verf verkregen de onderzoekers door kleine stukjes, van slechts 0,1 millimeter groot, weg te snijden en deze chemisch te analyseren. Zij konden op deze manier veertien soorten verf onderscheiden: zinkwit en loodwit, twee varianten chroomgeel, chroomoranje, de vier rode verven loodmenie, vermiljoen, geraniumlak en karmijn, de groenen smaragdgroen en viridiaan, en de drie blauwe kleuren kobaltblauw, synthetisch ultramarijn en Pruisisch blauw.

Lijnolie

Vincent van Gogh schilderde met olieverf, waarvan een groot deel gebaseerd was op lijnolie. Omdat lijnolie sterk de neiging heeft te vergelen, maakten de fabrikanten lichte kleuren als wit en ook blauw veelal met papaverolie. Ook in de witte verf van Van Gogh identificeerden de onderzoekers papaverolie. Naast pigment en olie voegden fabrikanten vulstoffen aan hun verf toe om de eigenschappen aan te passen. Zo bleek uit onderzoek dat Van Goghs geraniumlak was bevat. De was geeft de verf een stevige consistentie, waardoor de fabrikant relatief veel olie ten opzichte van het duurdere pigment kon gebruiken.

Na dit onderzoek reconstrueerde de Rijksdienst de veertien kleuren waar Van Gogh *Veld met irissen*

bij Arles mee schilderde. Voor een aantal daarvan konden de onderzoekers gebruikmaken van de collectie historische pigmenten van de dienst. Deze bevat een aantal giftige, zoals smaragdgroen en chroomgeel, die vanwege gezondheidsrisico's tegenwoordig niet meer verkrijgbaar zijn. Karmijn en geraniumlak bereidden de onderzoekers met extra zorg, omdat deze verven op het schilderij voor de grootste veranderingen in kleur zorgen. Zij bestudeerden eerst recepten die verfmakers in de negentiende eeuw gebruikten. Op grond hiervan maakten zij de rode pigmenten na in het laboratorium. Wanneer de nagemaakte en originele verf nog van elkaar verschilden in kleur en samenstelling pasten zij de bereiding iets aan om zo dicht bij het

De gereconstrueerde verf op een nagemaakt palet van Vincent van Gogh

origineel uit te komen. Een derde groep verf bereidden ze met pigmenten van de verfmolen Kremer in Aichstetten in Duitsland.

Organisch geproduceerd

Ook de olie maakten de onderzoekers op negentiende-eeuwse wijze na. Lijnolie wordt geperst uit de zaden van vlas, zogenaamde lijnzaden. Tegenwoordig zijn lijnzaden vaak genetisch gemanipuleerd om de opbrengst aan olie te maximaliseren of om de eigenschappen ervan te verbeteren. In de negentiende eeuw was dat nog niet mogelijk. Daarom koos de Rijksdienst voor lijnzaad dat organisch is geproduceerd en niet genetisch gemanipuleerd, te weten het merk Sofie van Van de Bilt. Om het zaad te persen waren er in de tweede helft van de negentiende eeuw drie manieren: chemische extractie, een hydraulische pers en een oliemolen. Met chemische extractie krijg je de meest verontrei-

Zo kunnen zij uitrekenen hoe de verfmengsels er oorspronkelijk uitzagen

nigde olie. Deze methode zal daarom waarschijnlijk niet vaak voor kunstenaarsverf gebruikt zijn. De twee andere manieren testte de Rijksdienst. De zo geproduceerde soorten olie bleken wat werkzaamheid, voorkomen en droogsnelheid betreft niet veel van elkaar te verschillen.

De onderzoekers kozen voor de molen, omdat de kleine hydraulische pers waar zij mee werkten slechts weinig olie produceerde. Oliemolen Het Pink in Koog aan de Zaan, een rijksmonument uit 1751, deed het zware werk. De molenaar maalde het lijnzaad onder twee verticaal draaiende molenstenen, verwarmde het licht en bracht het in zakken van paardenhaar over, zogenaamde bulen. Deze plaatste hij in een beschermend omhulsel in een wigpers. De zo geperste olie kon nog niet direct worden gebruikt. Eerst verwijderden de onderzoekers onzuiverheden door de olie meermaals, verspreid over een aantal weken, te wassen met water. Voor de witte en blauwe kleuren gebruikte de dienst papaverolie van verfmolen Kremer. Na de bereiding van olie en pigmenten wreven de onderzoekers deze met een glazen loper op een glasplaat tot werkbare verf. Ze hielden de hoeveelheden olie en pigment nauwkeurig bij. De verf stopten ze in metalen tubes.

Ook het palet

Om de gereconstrueerde verf op een passende manier te presenteren maakte de Rijksdienst ook het houten palet van Vincent van Gogh na. Het exemplaar in het Musée d'Orsay in Parijs diende als voorbeeld. Dit palet gebruikte Van Gogh tegen

het einde van zijn leven toen hij in 1890 een portret schilderde van de dochter van dokter Gachet, bij wie hij onder behandeling was. Hij vergat het ding mee naar huis te nemen, waardoor het bewaard is gebleven. Op het *Zelfportret als schilder*, dat Van Gogh in de winter van 1887-1888 in Parijs maakte, beeldde hij een vergelijkbaar palet af. Het exemplaar in het Musée d'Orsay is waarschijnlijk gemaakt van Frans notenhout, dat in de negentiende eeuw vaker voor paletten werd gebruikt. Het heeft een rechthoekig formaat van 32 bij 24 centimeter, en past daarmee in een schilderkist. Met hulp van meubelrestaurator Jan Dorscheid van het Rijksmuseum zaagden de onderzoekers enkele paletten met exact dezelfde afmetingen uit een plank Frans walnoot hout van de Amsterdamse Fijnhouthandel. Ze zijn gebeitst om een egaal bruine kleur te verkrijgen, die vergelijkbaar is met Van Goghs palet. In de negentiende eeuw was een dergelijk bruin gekleurd palet nog gangbaar. Kunstenaars hadden in de eeuwen daarvoor namelijk veelal doeken geprepareerd met een grondering in een middentoon, zodat palet en ondergrond overeenkwamen. Het werd in de tijd van Van Gogh gebruikelijker om op lichter gegrondeerde doeken te schilderen.

Vrouwelijke schildluizen

De karmijnverf, gemaakt van een kleurstof uit vrouwelijke schildluizen, verbleekt snel bij blootstelling aan licht. Dat geldt ook voor de geraniumlak. Deze verf is helderrood, wat goed paste op Van Goghs kleurrijke palet in het zuiden van Frankrijk. Sommige handelaren waarschuwden hun clientèle dat geraniumlak snel zijn kleur kon verliezen. Ook Van Gogh was zich hiervan bewust. Hij schrijft dat deze daarom extra stevig moet worden aangebracht: 'Alle kleuren die door het impressionisme in de mode zijn gebracht, zijn onstabiel, reden te meer om ze onverschrokken te fel te gebruiken, door de tijd zullen ze toch alleen maar afzwakken.'

Ook chroomgele verf kan door het licht verkleuren, waarbij deze verdonkert naar bruin. Uit studies waarbij moderne reconstructies aan kunstmatige veroudering werden blootgesteld, is gebleken dat de mate waarin dit gebeurt sterk afhankelijk is van de chemische samenstelling en kristalstructuur van het pigment. Eén variant chroomgeel is het gevoeligst voor kleurverandering onder invloed van licht. Van Gogh gebruikte deze variant. Uit het nieuwe onderzoek blijkt dat licht de andere varianten niet of nauwelijks doet verkleuren. Op *Veld met irissen bij Arles* lijkt echter ook een van deze varianten chroomgeel ernstig verkleurd te zijn. Met een microscoop zijn bruine vlekken op het oppervlak zichtbaar. Het is nog onduidelijk wat hier precies de oorzaak van is.

Kartonnen kaartjes

De gereconstrueerde verf dient als basis voor een digitale visualisatie van *Veld met irissen bij Arles* in de oorspronkelijke kleuren. Hiervoor streken de onderzoekers de pure verf en nauwkeurig geselecteerde verfmengsels uit op kartonnen kaartjes, in

FOTO VAN GOGH MUSEUM (VINCENT VAN GOGH STICHTING), AMSTERDAM

Op 'Zelfportret als schilder' beeldde Vincent van Gogh zijn palet af

een laagje van 0,1 millimeter dik. De kaartjes zijn voor de helft zwart en voor de helft wit. De verf ziet er namelijk anders uit op een donkere ondergrond dan op een lichte. Op deze manier geven de kaartjes informatie over de transparantie van de verf. Met de uitstrijkjes en een kleurmeter bepaalden de onderzoekers de optische eigenschappen van de verf, te weten de absorptie en de verstrooiing van het licht. Deze informatie is cruciaal. Het onderzoeksteam kan nu namelijk met hulp van kleurspecialisten van AkzoNobel berekenen hoe de verfmengsels op het schilderij er oorspronkelijk uitzagen. En ook hoe deze in de loop van de tijd zijn veranderd.

Aan de digitale visualisatie van *Veld met irissen bij Arles* wordt op dit moment nog gewerkt. De app Touch Van Gogh: What Paintings Can Reveal geeft vast een indruk wat er komen gaat, met het schilderij *De slaapkamer*. Hier is te zien hoe de kleuren van dit werk vermoedelijk geweest zijn voordat de rode verven karmijn en geraniumlak verbleekten. Het is met deze methode overigens ook mogelijk om veranderingen te voorspellen. Dat helpt dan weer bij het nadenken over de manier waarop we deze gevoelige schilderijen het beste kunnen tentoonstellen. Zodat we nog zo lang mogelijk van ze kunnen genieten. ■

Muriel Geldof is specialist conservering en restauratie bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, m.geldof@cultureelerfgoed.nl.

Met dank aan Birgit Reissland, Frank Ligterink, Art Néss Proaño Gaibor en Lucas Mantel.

Archeologen prospecteren een akker met een boor

Prospectie op Maat helpt

Speuren naar sporen

Archeologische resten opsporen is dagelijkse kost voor archeologen. Maar welke methode kunnen zij daar het beste voor gebruiken? Dat verschilt per situatie. Het nieuwe digitale systeem Prospectie op Maat helpt hen op de goede weg. EELCO RENSINK

In sommige streken, zoals het rivierengebied in het midden van Nederland, bevinden archeologische resten zich vaak in een duidelijk herkenbare laag. Deze grondlaag kunnen archeologen relatief eenvoudig opsporen met een guts van drie centimeter doorsnee of een zogeheten Edelmanboor van zeven centimeter. Door de laag met boringen te volgen verkrijgen zij een goed beeld van de omvang en de diepte ervan. Vervolgens kunnen de archeologen gericht proefsleuven graven om de aard van de vindplaats vast te stellen en deze te dateren. Dit is een voorbeeld van een zogenoemde prospectie. In Nederland prospecteren archeologen jaarlijks vele honderden plaatsen waar binnenkort gebouwd gaat worden. Zo komen zij er in een vroeg stadium van de bouwplannen achter of er op deze

locatie archeologische resten aanwezig zijn. En als dat zo is welke kenmerken en cultuurhistorische waarde die dan hebben. De archeologen verzamelen hierbij gegevens over de aard, omvang, datering en fysieke kwaliteit van de resten. Deze gegevens zijn nodig om een besluit te kunnen nemen over de behoudenswaardigheid van de vindplaats en over de vervolgstappen: bewaren, opgraven of vrijgeven. In dat laatste geval zullen de resten tijdens de bouw grotendeels of volledig verloren gaan. Archeologen kunnen tussen verschillende methoden van prospectie kiezen. Een bepaalde situatie vereist een bepaald type onderzoek. Om hen te helpen de juiste keuze te maken zette de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed deze herfst het digitale systeem Prospectie op Maat online.

Eenvoudig invulformulier

Prospectie op Maat is een gebruiksvriendelijk hulpmiddel. Het is een eenvoudig invulformulier op www.archeologieinnederland.nl. Zowel particuliere initiatiefnemers zonder enige archeologische achtergrondkennis als vakinhoudelijke specialisten kunnen ermee uit de voeten. Prospectie op Maat is dienstbaar aan beleidsmedewerkers van gemeenten en provincies, archeologische adviseurs en uitvoerders van prospecties. Zij kunnen starten met een archeologisch rapport waarin de resultaten van bureauonderzoek voor een bepaald plan- of onderzoeksgebied staan beschreven. Deze beschrijving omvat onder meer de kenmerken van de resten die archeologen daar verwachten, zoals datering, diepte, dichtheid en zichtbaarheid aan het oppervlak. Aan de hand van deze kenmerken vind je keuzemogelijkheden in Prospectie op Maat aan. Deze invoer van gegevens leidt meteen tot een advies over de geschiktste methode van prospectie. In dat advies zijn verwijzingen opgenomen naar de richtlijnen uit de Kwaliteitsnorm Nederlandse Archeologie en voorbeelden uit de dagelijkse praktijk, in de vorm van standaardrapporten van prospectief veldonderzoek. Archeologen kunnen bogen op een rijk assortiment aan prospectiemethoden. Inspectie, oppervlaktekartering en geofysisch onderzoek hebben met elkaar gemeen dat ze de ondergrond en eventuele archeologische resten niet verstoren. Boor-, proefputten- en proefsleuvenonderzoek en, zij het in veel mindere mate, metaaldetectie zijn wel destructief. Elke methode kent op haar beurt verschillende technieken. Bij booronderzoek moeten we dan denken aan verschillende soorten boren met diverse diameters, zoals een Edelmanboor van zeven, twaalf of vijftien centimeter doorsnede. Als geofysische techniek maken archeologen gebruik van onder andere een grondradar, een magnetometer of een weerstandsmeter. Metaaldetectie is eveneens een geofysische techniek. Bij metaaldetectie gaan het opsporen en het verzamelen van losse metalen voorwerpen doorgaans hand in hand.

Een weerstandsmeter verstoort de ondergrond niet

Deze invoer van gegevens leidt meteen tot de geschiktste methode

Betrouwbaar resultaat

Een goed begrip van het archeologische 'bodemarchief' is van groot belang voor een prospectie met een betrouwbaar resultaat. Dit 'archief' is primair het resultaat van menselijke handelingen. Onze voorouders hebben bijvoorbeeld ooit kuilen uitgegraven om daar houten palen in te plaatsen bij de bouw van een boerderij. Of ze gooiden afval in een greppel of ze wierpen een grafheuvel op. Typisch voor West-Nederland is dat prehistorische sporen daar diep verscholen liggen onder een metersdik pakket klei, veen of duinzand. Op de hogere zandgronden van Zuid- en Oost-Nederland daarentegen bevinden de archeologische resten uit die tijd zich juist aan het oppervlak.

Sommige overblijfselen, zoals grafheuvels, terpen en versterkingen, zijn zichtbaar doordat het hedendaagse maaiveld een duidelijk reliëf heeft. Deze kunnen archeologen achter het bureau opsporen door de digitale hoogtekartaar Actueel Hoogtebestand Nederland te analyseren, of historische kaarten of luchtfoto's. Om deze informatie te verifiëren inspecteren zij de bewuste locatie ter plekke. Ook muren van ruïnes, veldkeien van hunebedden of andere kleine elementen die niet op de gedetailleerde reliëfbeeld zichtbaar zijn maar zich wel aan de oppervlakte bevinden, kunnen de archeologen ter plaatse op het spoor komen.

Systematisch aflopen

Als de overblijfselen al zonder graven te zien zijn, bijvoorbeeld op een akker zonder gewas, is oppervlaktekartering een geschikte methode om deze te ontdekken. In dat geval lopen de archeologen systematisch het stuk grond af en rapen op wat ze aan interessants tegenkomen. Aan de hand van de vondsten, zoals scherfjes aardewerk, krijgen zij een beeld van de datering, omvang en aard van een vaak grotere hoeveelheid restanten die zich dieper daaronder bevinden.

Een bijzondere plaats neemt prospectie in een historische stadskern in. Oude kaarten en andere documenten in archieven verschaffen informatie over het eerdere gebruik en de vroegere bebouwing van een locatie in de stad. Deze bronnen helpen om nauwkeurig te bepalen welke soort archeologische resten uit de middeleeuwen en later je daar kunt verwachten. Wel houden archeologen er rekening mee dat puinresten, bebouwing en verharding het doorgaans bemoeilijken om deze overblijfselen daadwerkelijk op te sporen en verder te onderzoeken. Daarom kiezen zij er vaak voor om in een binnenstad proefsleuven te graven. Ook dat raadt Prospectie op Maat aan. ☒

Eelco Rensink is leider van het project Best practices prospectie van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, e.rensink@cultureelerfgoed.nl. Zie voor Prospectie op Maat www.archeologieinnederland.nl.

Bij een oppervlaktekartering rapen archeologen systematisch vondsten van een stuk grond

Waar gaat dit raam naartoe?

Dit raam staat al 56 jaar te staan in het depot van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. Eeuwig zonde, want er kleeft zo'n intrigerend verhaal aan. Wie wil het lenen? GEERTJE HUISMAN

Op het eerste gezicht doet het raam on-Nederlands aan, met die op de grond zittende mannen in gewaden. Die werden gedragen door prerafaëlieten, Engelse kunstschilders in het Victoriaanse tijdperk. Zij hadden veel invloed op het symbolisme. We zien een man die een bloem naschildert, een die met een pijp bellen blaast en een die naar een prisma in zijn hand staart. Tamelijk vreemd. *Het geheel wil uitbeelden de wording der dingen van kunstglas, aldus het opschrift.* Daaronder zijn in het zwarte grisaille nog kleinere letters gekrast die meer opheldering verschaffen: *De man ter zijde links verwerkt het materiaal tot speciale dingen. Hij is de hand, die uitvoert, nadoend de dingen der Natuur in schijn zelfstandig, doch wezenlijk bestuurd. Hij produceert den vorm, zijnde in schijn artist, maar werkelijk virtuoos. De man in 't midden is symbool van 't algemeene Zijn der kunstglasdingen. Dies brengt hij voort gestadig, onverstoortbaar het materiaal. Dit is de ziel, het algemeen gedachtebeeld wonende in ieder kunstglasding. De zeepbel is het stoffelijk symbool van dit gedachtebeeld wyl rank gespannen, transparant en wisselkleurig. De man ter zijde rechts symbool van 't*

Zijn in den bijzonderen vorm brengt voort het lichaam van de kunstglasdingen, dat symboliek wordt voorgesteld door het massieve kleurenprisma. Hij is de man die werkt en onderzoekt. De drie stellen dus waarschijnlijk de schilder, de ziel en de maker van glas voor. Het Rijk kocht het sierlijke raam in 1961 van een particulier. Het is niet bekend hoe deze eraan kwam, noch waar en wanneer het gemaakt is. Het raam is 80 centimeter hoog en 140 breed, en gemaakt van bijzondere glassoorten die met name voorkwamen in de periode van de art nouveau. Gezien de vorm was het geen bovenlicht en het lijkt niet bedoeld om ingemetseld te zijn geweest. Wellicht diende het als etalageafscheiding en kon een koord, ketting of stang aan het oog bovenaan voorkomen dat het kantelde. En nu staat dit bijzondere raam treurig genoeg al 56 jaar in het depot van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. Wie geeft het een betere plek? ■

Geertje Huisman is specialist roerend erfgoed bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. Interesse? Neem contact op via bruikleenservice@cultureelerfgoed.nl.

Kroonluchters naar Slangenburg en Gemeenlandshuis

In het vorige nummer vroeg de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed om een plek voor twee kroonluchters uit de Trêveszaal op het Binnenhof. Ze zijn van onverguld hout, gemaakt in 1993 en gebaseerd op gravures van de zeventiende-eeuwse bouwmeester Daniël Marot. Na de oproep ontstond er veel belangstelling. De lampen worden gescheiden. De ene gaat naar Kasteel Slangenburg bij Doetinchem, gebouwd in 1612. De andere naar het Gemeenlandshuis aan de Diemerzeedijk in Amsterdam, uit 1727. Beide kroonluchters komen dus terecht op een passende en publiek toegankelijke plaats. Dat duurt echter nog even. Na overleg met de nieuwe bruikleennemers zal de Rijksdienst ze eerst alsnog vergulden.

Ecologische ambities bijstellen

De zalm en de watermolen

**Het gaat al
eeuwen slecht
met de zalm in
Europa. Oude
watermolens
verhinderen
dat de vissen
de rivieren op
kunnen zwem-
men om te
paaien. Afbreken
dus maar, die
molens? Nee,
dat ligt genuan-
ceerder.** WOUTER

PFEIFFER

Afgelopen zomer verscheen er een studie over de relatie tussen watermolens en het verdwijnen van de Atlantische zalm uit de Europese rivieren. Sinds de middeleeuwen belemmeren honderden watermolens met hun dammen en schepraderen dat zalmen stroomopwaarts kunnen zwemmen. En door de molens slibden de bovenstroomse kiezelbedden dicht, waar de vissen altijd in paaiden. Uit de rivieren is de zalm nu vrijwel geheel verdwenen. De media schreven uitgebreid over dit onderzoek, dat uitgevoerd werd door historisch ecoloog Rob Lenders van de Radboud Universiteit in Nijmegen. Hij meldde in dagblad *Trouw*: 'Voor écht herstel moeten in de bovenstroom van de Rijn en Maas in Duitsland, België en Frankrijk duizenden watermolens – of op zijn minst de dammen – worden gesloopt.' Moeten de molens inderdaad worden afgebroken? Komen de zalmen daarmee terug? Zijn er niet meerdere oorzaken? In verband hiermee is de zogeheten Kaderrichtlijn Water belangrijk. Daarin benoemt de Europese Unie ecologische uitgangspunten om de natuur te beschermen. De cultuurhistorische uitgangspunten ontbreken helaas. Om aan de richtlijn te voldoen is het voor waterbeheerders de makkelijkste en goedkoopste oplossing om simpelweg obstakels als watermolens op te ruimen. Dat zou jammer zijn. En dat kan anders. Daarom werken de Stichting Toegepast Onderzoek Waterbeheer en de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed samen aan 'Beekherstel met cultuurhistorie'. Bepaalde ingrepen kunnen zowel in het voordeel van de molens als van de zalmen werken.

Behoud van cultuurhistorisch landschap

Want het ligt het volgens onderzoeker Rob Lenders genuanceerder: 'Hoe gewenst dat ook zou zijn voor de zalm en andere diersoorten, het herstel van beken is een ambitie met vergaande fysieke en financiële inspanningen. Met ook nog eens ongewisse uitkomsten. Kies liever voor behoud van het cultuurhistorisch waardevolle landschap, inclusief de watermolens. Dat wil niet zeggen dat er niets aan de molens gedaan zou kunnen worden om ze beter in de natuurlijke omgeving in te passen. Mijn punt in dit dilemma is nu juist om de ambities met betrekking tot ecologisch herstel naar beneden bij te stellen. De kosten zijn enorm en de bezwaren van cultuurhistorici, terecht, navenant.'

Obstakels die de vis migratie verhinderen, kunnen worden omzeild met een vistrap. Een vistrap is een omleiding waardoor vissen een watermolendam kunnen passeren. Het zou goed zijn als de kaderrichtlijn aangevuld werd met cultuurhistorische argumenten om tot dergelijke evenwichtige oplossingen te kunnen komen. Andere Europese landen kijken hoe Nederland, voor hen het 'molengidsland', het spanningsveld tussen natuur en cultuurlandschap aanpakt. Steeds meer organisaties komen tot de conclusie dat het tot een goed evenwicht moet komen tussen deze twee. De mogelijkheden en oplossingen zijn voorhanden. ■

Wouter Pfeiffer is specialist molens bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, w.pfeiffer@cultureelerfgoed.nl.
Met dank aan Mieke van Bers.

De rijksmonumentale
Volmolen in het Limburgse
Epen is gebouwd in 1882. Er
werd graan mee gemalen

Kerschoten en De Wijert-Noord zijn woonwijken van rond 1960. De eerste in Apeldoorn en de tweede in Groningen. Het hart van beide is groen. Als daar iets aan gaat veranderen, dan baseert de gemeente zich voortaan op de oorspronkelijke aanleg. Dat wordt gewaardeerd.

DIRK SNOODIJK

Op een doordeweekse herfstochtend is het stil en leeg in de Apeldoornse woonwijk Kerschoten. Er staan aardig wat auto's geparkeerd, maar veel mensen zijn er niet op straat. Aan een grasveld staat een massieve, hoge flat. Dit is het verzorgingstehuis van de wijk. Een serie opvallend gekleurde torenflats kijkt uit over doorzonwoningen. In het midden liggen drie langwerpige vijvers achter elkaar. Kortgeschoren grasvelden eromheen duiken glooiend het water in. Hier en daar staat er een boom in het gras, verderop wat struiken. Dit centrale groen slingert soepeltjes tussen de flats en rijtjeshuizen door. De Apeldoorners mogen in Kerschoten dan tamelijk klein wonen, degenen met een huis aan het gras hebben voor de deur de ruimte. 'Kerschoten is een totaalontwerp. Over alles is nagedacht', zegt Hank van Tilborg, directeur van H+N+S Landschapsarchitecten. Hij wandelt samen met Marinke Steenhuis en Henry Huiskamp door de woonwijk. Steenhuis is directeur van cultuurhistorisch bureau SteenhuisMeurs en Huiskamp is stedenbouwkundige van de gemeente Apeldoorn. Van Tilborg adviseerde samen met Steenhuis enkele maanden geleden de gemeente hoe deze het beste met de groenaanleg in Kerschoten om kan gaan. Zij baseerden zich daarbij op de uitgangspositie van begin jaren vijftig, toen de wijk ontworpen werd. Op basis van archieven analyseerden de twee de ontwerp motieven. Dat is deels gefinancierd door de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. Kerschoten is namelijk een woonwijk van nationaal belang uit de wederopbouwperiode. Aan deze wijk kun je uitzonderlijk goed zien hoe er destijds over wonen en stedenbouwkundige inrichting gedacht werd. Eind november tekende de gemeente een bestuurlijke afspraak met minister Bussemaker van Cultuur om de kenmerkende kwaliteit van Kerschoten overeind te houden.

Groene vingers

'Op dit moment willen twee supermarkten aan de rand van de wijk uitbreiden', vertelt Henry Huiskamp van de gemeente. 'Zij zouden daar ook graag meer parkeerplaatsen bij zien komen. Het ligt voor de hand om die in het groen aan te leggen. Maar de gemeente vindt groen ook belangrijk. Het is dus zaak om daar een balans in te vinden.' Marinke Steenhuis vult aan: 'De kwetsbaarheid van de wijk zit hem in het feit dat alles met alles samenhangt. Het plantsoen spoelt hier tussen de huizen, als een hand met vijf vingers. Als je van één zo'n groene vinger een parkeerterrein maakt, dan klopt het niet meer.'

Wandelend langs de grasvelden ziet landschapsarchitect Hank van Tilborg er enkele jonge boompjes in staan: 'Deze horen hier niet. Die kunnen beter weggehaald worden. Alles was bedacht hier. Dus in dat licht is het gek om er zonder plan iets bij te zetten.' Verderop wijst hij op een grote boom: 'Daar is later een nieuwe bij geplant, die helemaal niet nodig is. Die grote gaat ons ruimschoots overleven. Die heeft nu al zo'n majestueuze kroon. Over vijftig of honderd jaar is deze boom nog groter, dus hij heeft veel ruimte nodig. Die nieuwe zou dus het beste gewoon weer

2 woonwijken van rond 1960

HET GROENE

HART

.....

‘Die nieuwe boom zou het beste gewoon weer weggehaald kunnen worden’

.....

Landschapsarchitect Hank van Tilborg, stedenbouwkundige Henry Huiskamp van de gemeente Apeldoorn en cultuurhistorisch onderzoeker Marinke Steenhuis in de woonwijk Kerschoten

Kerschoten in aanbouw

FOTO GEMEENTE APELDOORN

weggehaald kunnen worden.’ Aan de rand van Kerschoten duidt Huiskamp een andere verandering aan: ‘Ook zijn er nu plannen om dit verzorgingstehuis te slopen en te vervangen door enkele lagere flats met sociale woningen. Maar die zouden dan de groene aanleg geheel opsnoepen. Daarom is het belangrijk dat de gemeente van tevoren aan de projectontwikkelaar duidelijk maakt dat de stedenbouwkundige compositie met dat gazon waardevol voor de wijk is. Wij willen deze graag behouden.’

Jonge gezinnen

‘Het ideaal van toen, iedereen een goed woonmilieu, valt hier nog uitstekend waar te nemen’, zegt cultuurhistoricus Steenhuis. ‘En dat wordt nog steeds gewaardeerd.’ Dat kan Henry Huiskamp beamen: ‘De wijk maakt nu een *revival* door. Jonge gezinnen ontdekken de kwaliteit van de ruime opzet. Iedereen woont eigenlijk in een park. Hoe mooi is dat?! Ik ben ervan overtuigd dat deze rijke opzet bij heeft gedragen aan een wijk met relatief weinig problemen. De criminaliteit is heel laag hier.’

‘De buitenruimte is wel te sober’, zegt Van Tilborg. ‘Het is een misvatting dat naoorlogs groen sober hoort te zijn. Dat is wat er overgebleven is na bezuiniging op bezuiniging. Vooral in de jaren tachtig is er veel op onderhoud bezuinigd. De oorspronkelijke beplanting was juist rijk, met veel kleurrijke bloemen, zoals rozen.’ Huiskamp: ‘Er was minder geld om deze planten te vervangen of te onderhouden, dus toen zijn ze weggehaald.’ ‘En toch,’ vervolgt Van Tilborg, ‘de kwaliteit is nog steeds gigantisch. Als je hier met kinderen woont, dan kunnen die ongestoord voor de deur spelen.’

Enkele forse bomen

‘Ervaringen in de ene wijk zijn in een andere wijk in te zetten’, zegt Hank van Tilborg. In De Wijert-Noord bijvoorbeeld, aan de rand van de stad Groningen. De naoorlogse woonwijk is een samenspel van laagbouw, middelhoge en enkele hoge woonflats. Het is in De Wijert-Noord steniger dan in Apeldoorn. Tussen de flats liggen grasveldjes, met lage bomen en struiken. Veel van deze terreinen zijn afgesloten met hekken en verboden-toegang-bordjes. Centraal, tussen de hoogste flats, twee driehoekige kerken en de Albert Heijn, ligt het belangrijkste wijkgroen. Dat plantsoen bestaat uit een groot grasveld met enkele forse bomen, langs een waterpartij. Ganzen grazen op de oever. Over het water buigt zich aan de ene kant een metalen brug uit de jaren zestig. Aan de andere kant van het gras steekt vlak boven de golfjes een nieuw houten wandelpad het water over. Bij de supermarkt, onder in een flat, is het een komen en gaan.

Ook De Wijert-Noord is gebouwd rond 1960. Ook deze woonwijk is een gebied van nationaal belang. Ook de gemeente Groningen ondertekende eind november een afspraak met de minister om »

» het karakter van deze wijk te behouden. En ook deze gemeente adviseerden Steenhuis en Van Tilborg hoe zij dat zou kunnen doen voor wat betreft het openbare groen. Door De Wijert-Noord lopen de twee onderzoekers samen met Marieke van der Heide, architectuurhistoricus van de gemeente Groningen. Zij bracht de cultuurhistorische waarde van de gehele wijk in kaart. 'Het Hendrik de Vriesplantsoen is prominent in de wijk aanwezig', vertelt Van der Heide. Hank van Tilborg vult aan: 'De belangrijkste gebouwen liggen eraan. Dit is het punt waar alles om draait.'

Met respect

'Het plantsoen', zegt Van der Heide, 'is zes jaar geleden helemaal opgeknapt met respect voor het oorspronkelijke ontwerp.' 'Heel goed!' reageert Steenhuis. Van der Heide: 'Er zijn toen op verzoek van de bewoners ook dingen toegevoegd, zoals het houten pad, als onderdeel van een nieuwe wandelroute. Het plantsoen wordt enorm gewaardeerd, maar er is nu ook veel druk om voor de Albert Heijn meer parkeerplaatsen te maken. Door Marinke en Hanks brede analyse van het groen in de wijk kreeg de gemeente de betekenis van het plantsoen goed in beeld. Op basis van de analyse reikten zij ons oplossingen voor het parkeren aan.' Maar er zit nog een verandering aan te komen in De Wijert-Noord, vertelt Van der Heide: 'Er komt over enige tijd een extra afslag van de snelweg. Dan rijden er tussen de zeven- en tienduizend auto's per dag langs het plantsoen, in plaats van drieduizend.' Als de weg daarvoor verbreed wordt, dan zal de rij grote bomen erlangs misschien wel moeten worden verplaatst en eventueel vervangen. De bomen zijn rond het midden van de jaren zestig geplant. 'Na vijftig jaar begint een boom ergens op te lijken', zegt landschapsarchitect Van Tilborg enthousiast. 'Nu krijgen deze bomen een maat die zich goed verhoudt tot de hoge flats waar ze bij staan. Zo is het bedoeld.'

Van grote waarde

De woonwijken zien er verschillend uit, maar Groningen en Apeldoorn verkeren in vergelijkbare situaties. Net als Groningen is de gemeente Apeldoorn blij met de adviezen van Steenhuis en Van Tilborg. 'Hun onderzoek is voor ons van grote waarde', zegt stedenbouwkundige Henry Huiskamp. 'De gemeente heeft het grootste gedeelte van het openbare groen van Kerschoten in

.....

'Na vijftig jaar begint een boom ergens op te lijken'

.....

De waterpartij van het centrale plantsoen van De Wijert-Noord in 1970

FOTO PERSBUREAU D. VAN DER VEEN, COLLECTIE RHC GRONINGER ARCHIEVEN

bezit, de corporaties bezitten een groot deel en rond de woontorens is het eigendom van verenigingen van eigenaren. Nu werken die nog te vaak langs elkaar heen. Wij vertalen het onderzoek momenteel in een gemeenschappelijk beheerplan. We schetsen daarin het streefbeeld.'

'Dit plan wordt een handvat om samen dat beeld te bereiken', vertelt Huiskamp verder. 'Dat levert dan een goede opdracht op voor degenen die gaan schoffelen en snoeien. We willen niet alles dicht regelen. Er is veel mogelijk, maar het is zaak dat je onderhoud en ingrepen goed doordacht uitvoert.' De neus van Hank van Tilborg wijst dezelfde kant op: 'Wij voeren geen pleidooi om geheel naar de situatie in de jaren vijftig en zestig terug te gaan. Dit is een nieuwe tijd. Je moet er alleen goed over nadenken hoe je nieuwe zaken inpast.' ✕

Dirk Snoodijk is eindredacteur bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, d.snoodijk@cultureelerfgoed.nl.

Nadere informatie: specialist historische stedenbouw Anita Blom, a.blom@cultureelerfgoed.nl.

Marieke van der Heide, architectuurhistoricus van de gemeente Groningen, samen met Steenhuis en Van Tilborg in de wijk De Wijert-Noord

Hendrik-Jan Tolboom is de specialist natuursteen van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. Hij weet alles van het stenen bouw materiaal dat in groeves gewonnen wordt, zoals graniet, marmer en hardsteen. Wat houdt zijn werk in? DIRK SNOODIJK

Wat doet de specialist natuursteen eigenlijk?

‘Door kennis te delen probeer ik de zorg voor erfgoed te verbeteren. Ik adviseer bijvoorbeeld eigenaren van rijksmonumenten hoe zij de natuurstenen onderdelen van hun gebouw het beste kunnen onderhouden en herstellen. Dat gaat over balustrades, pinakels, vensters, leien, gevelbekledingen, zerken, grafmonumenten, beelden. Vaak zijn het de belangrijkere gebouwen waar natuursteen in verwerkt is, zoals buitenplaatsen, raadhuisen en kerken. Mijn advies draait om de materialen en technieken die geschikt zijn voor het onderhoud of het herstel en ik denk mee welke bedrijven het kunnen doen. Ik ben ook betrokken bij de uitvoering en kijk achteraf wat er op een later moment nog nodig is. Zo was ik dit weekend in Arnhem bij de Eusebiuskerk. Daar sprak ik mensen die zeiden: “Ze zijn altijd met die kerk bezig.” Dat klopt. Je bent er ook altijd mee bezig. Dat is normaal. Het is een oud gebouw. Net als een oude auto, waar ook voortdurend wat aan te doen is. Een restauratie is geen eindpunt. Ik vind het belangrijk dat de eigenaren weten wat zij daarna nog kunnen verwachten.’

Waarom doet de Rijksdienst dit?

‘Wat ik steeds hoor, is dat de eigenaren er belang aan hechten dat het een onafhankelijke organisatie is die hun vertelt wat er aan de hand is. Dat is het allerbelangrijkste argument voor onze dienstverlening. Wij kunnen in alle vrijheid en onafhankelijkheid vertellen wat de aard en de omvang van de schade is. Een bedrijf zou nog maar moeten zien dat het deze boodschap, die vaak niet mals is, kan verkopen. De eigenaar zou daar zo van kunnen schrikken dat hij zegt: “Ik neem wel een ander, die zegt dat het veel minder erg is.” Ik kan los van alles een advies geven.’

Hoe raakt de Rijksdienst hierbij betrokken?

‘Ik word aangesproken door gemeentes, door provincies, door opdrachtgevers, door architecten, door steenhouwers. Door iedereen dus die wat met de restauratie te maken heeft. Soms is dat te laat, want als dat een steenhouwer is, dan is men dus al een bepaalde richting ingeslagen. Het kan er dan op neerkomen dat ik liever tegen de eigenaar zou willen zeggen: “U hebt iemand nodig die u vertegenwoordigt die niet het steenhouwwerk uitvoert. Dat kan beter een architect of een bouwkundige met verstand van zaken zijn.” Dan zou ik dus bijna in conflict komen met de steenhouwer die mij erbij gehaald heeft. Maar het liefste word ik er vanaf het begin bij betrokken door de eigenaar zelf. Dat is de verantwoordelijke. Die gaat over het monument.’

Wat maakt dit werk mooi?

‘Ik kom op de mooiste plekken. Dat is altijd weer bijzonder. En ik heb met mensen te maken die een passie hebben, voor hun werk of voor een monument. Die twee dingen maken het heel mooi.’ ✕

Dirk Snoodijk is eindredacteur bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, d.snoodijk@cultureelerfgoed.nl.

Hendrik-Jan Tolboom voor het natuurstenen zuiderportaal van de Sint-Joriskerk in Amersfoort, dat kort na 1500 gebouwd is

Een handig formulier

Instructies voor installaties

Een installatiekunstwerk uit het depot weer op de juiste manier opstellen, dat kan lastig zijn voor een museum. Behalve als er goed genoteerd staat hoe dit hoort te gebeuren. Gelukkig komt daar binnenkort een handig formulier voor. **JUSTA VAN DEN BULK**

Stel, je loopt in een museum een zaal binnen en je stuit op een grijze roodstaartpapegaai in een kooi tussen twee areca-palmen, naast een vitrine met daarin een opengeslagen boek. Ondertussen hoor je een opname waarop de kunstenaar een gedicht voordraagt. Dan bevind je je in een kunstinstallatie. Een installatie is dus een kunstwerk dat uit meerdere onderdelen bestaat, die in onderlinge samenhang staan opgesteld. Die onderdelen zijn veelal van verschillende materialen en met verschillende technieken gemaakt. Een installatie komt pas tot zijn recht wanneer deze precies zo is neergezet als de kunstenaar het heeft bedoeld. Vooral complexe installaties, die uit veel delen bestaan, vragen daarom om een gedegen documentatie. Welke documentatie een museum precies nodig heeft om een installatiekunstwerk op de juiste manier op te kunnen stellen, dat zoekt de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed momenteel uit.

Tentoonstellingsmakers tonen namelijk steeds vaker interesse in gecompliceerde installaties uit de kunstcollectie van de staat die de Rijksdienst beheert. Het blijkt dat het opstellen daarvan niet altijd gemakkelijk is. Een sprekend voorbeeld is *A virus of sadness: The virulence of loneliness* van Lydia Schouten, uit 1990. Deze installatie bestaat uit onder andere vier monitoren, twee lichtgevend fauteuils, tien clownskoppen en meerdere foto's. In 2012 wilde de organisatie van een biënnale in de Italiaanse stad Ferrara, met

Aan de muur van het Van Abbemuseum gaat 'Rom 87', dat uit 199 papieren onderdelen bestaat, voor een keer de hoek om

kunst van louter vrouwen, het werk installeren. In de documentatie van deze installatie staat de wens van de kunstenaar genoteerd om *A virus of sadness* in een groen geschilderde ruimte te tonen. De locatie in Ferrara kon aan deze eis niet voldoen. In overleg met Schouten is toen besloten om door middel van groene belichting het beoogde resultaat te benaderen. De Rijksdienst vulde vervol-

Variatie: de ruimte met 'A virus of sadness: The virulence of loneliness' van Lydia Schouten is in Ferrara met licht groen gemaakt in plaats van met verf

FOTO LYDIA SCHOUTEN

gens de documentatie van *A virus* aan: in plaats van groene verf kan er ook groen licht gebruikt worden.

Tot in detail

Verscheidende musea kampen met dezelfde onduidelijkheden bij het heropstellen van kunstinstallaties. Samen met het Centraal Museum in Utrecht, De Hallen Haarlem, het Stedelijk Museum Schiedam, het Stedelijk Museum Amsterdam, Museum Boijmans Van Beuningen in Rotterdam en het Van Abbemuseum in Eindhoven ontwikkelt de Rijksdienst daarom op dit moment een formulier. Hierop kan een museum het opstellen van een installatie tot in detail beschrijven, samen met bijzonderheden over de verwerving ervan, haar conditie en een eventuele restauratie. Het formulier bundelt de informatie van alle betrokkenen, zoals behoudsmedewerkers, conservatoren en restauratoren. Saskia Stokhof, coördinator collectieregistratie bij het Stedelijk Museum Amsterdam, ziet het formulier daarom als een middel om de interne communicatie te versterken. Het formulier omvat het gehele museale proces en ondersteunt daarmee de werkprocessen binnen de organisatie en de samenwerking in een multidisciplinair team. Collectiebeheerder Arthur van Mourik van het Centraal Museum bekent dat het formulier kan worden ervaren als 'enorm veel papierwerk'. Dit kun je echter zien als een investering, die zich later bij het opnieuw installeren van het kunstwerk ruim uitbetaalt.

'Enorm veel papierwerk' betaalt zich later ruim uit

In 2012 gaf kunstenaar Rob Scholte de medewerkers van het Centraal Museum instructies bij het ophangen van zijn 'Rom 87'

199 onderdelen

Voor een andere installatie uit de rijksverzameling, *Rom 87*, van Rob Scholte en Sandra Derks uit 1981, had het formulier in de tijd van verwerving goed van pas gekomen. *Rom 87* is een collage van 199 onderdelen, die over negen blokken zijn verdeeld. De tekeningen en schilderijen beslaan een muuroppervlak van 44 vierkante meter. De vele delen en de grote, wandvullende opstelling maken het moeilijk om dit werk goed, kosteneffectief en op de door de kunstenaars beschreven manier te installeren.

Bij de laatste twee keer, in het Centraal Museum in 2012 en afgelopen jaar in het Van Abbemuseum, was het allebei niet mogelijk om *Rom 87* zoals gewenst op één lange muur te bevestigen. In het Centraal Museum is er in overleg met Scholte en Derks besloten een hoek om te gaan. Omdat de instructie summier was, nam het installeren drie dagen in beslag, een kostbare en tijdrovende klus.

Exacte posities

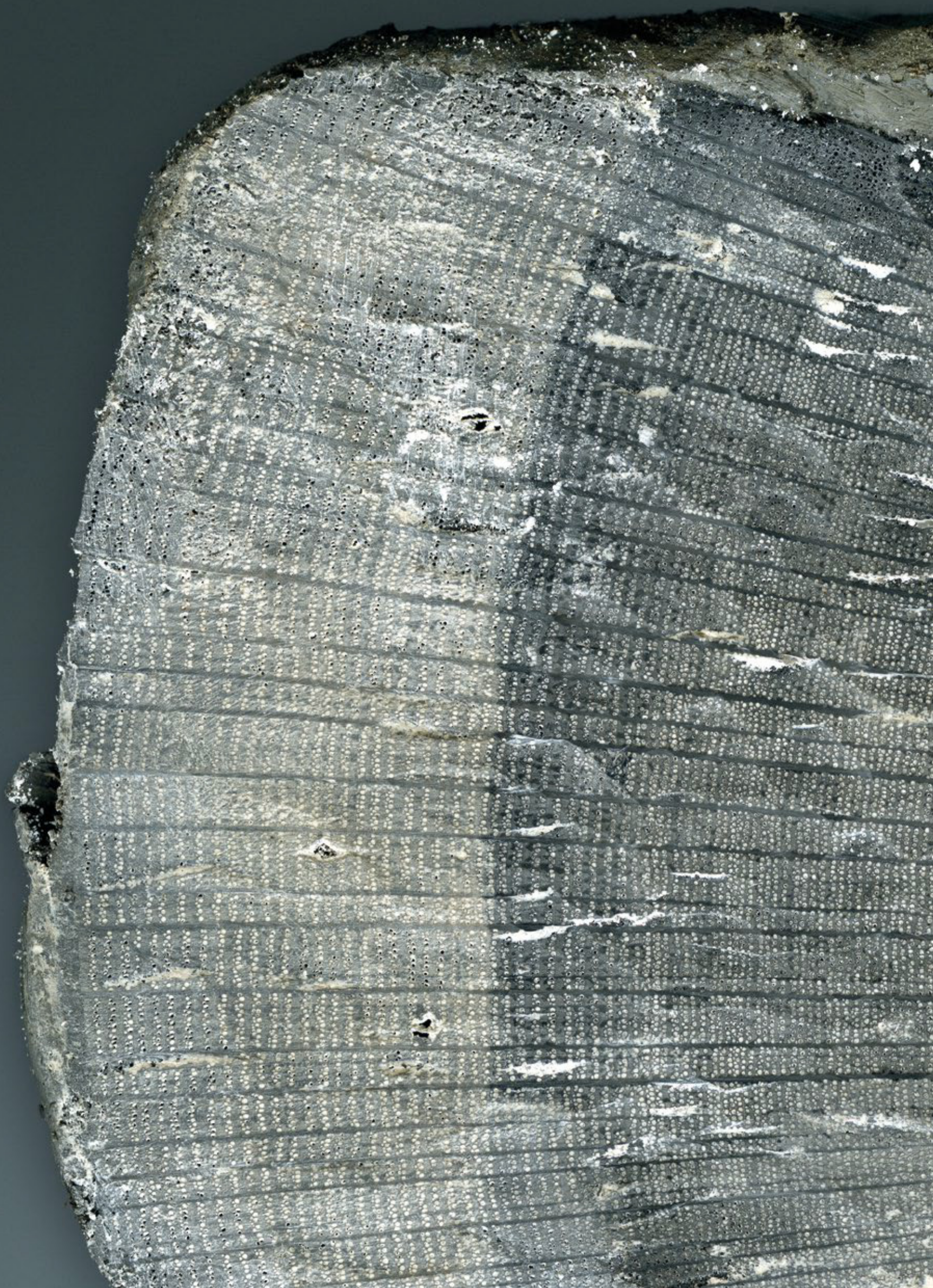
Bij het ophangen in het Van Abbemuseum maakte de Rijksdienst voor *Rom 87* een gedetailleerde tekening met x- en y-assen, om de exacte posities van de papieren vast te leggen. Voor deze installatie is het formulier, waarop ook ruimte is voor foto's, tekeningen en interviews met de kunstenaar, van grote waarde. Door alle informatie op één plek te bundelen gaat de Rijksdienst ervan uit dat het ophangen van *Rom 87* voortaan op een verantwoordere en efficiëntere wijze kan verlopen. Zo zullen musea sneller geneigd zijn om deze installatie tentoon te stellen. Karien Beijers, registrar collecties bij De Hallen Haarlem, is voor haar werkzaamheden op zoek naar standaardisatie van processen. Zij ziet de meerwaarde van het formulier dan ook in het borgen van informatie binnen het museum.

Samen met de musea zal de Rijksdienst de komende periode het formulier testen op gebruiksvriendelijkheid en waar nodig aanpassen. Het streven is dat een museum aan de hand van het formulier een installatie zonder inbreng van de kunstenaar kan opbouwen. Niet altijd is hij of zij nog in leven, bijvoorbeeld. Ook zijn door het formulier de kaders bekend waarbinnen de opstelling van de installatie mag variëren. Zodat het museum zeker weet dat die areca-palmen ook kentia-palmen mogen zijn. ☒

Justa van den Bulk is projectmedewerker bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, j.vandenbulk@gmail.com.

Nadere informatie: conservator Sylvia van Schaik, s.van.schaik@cultureelerfgoed.nl.

Zie ook www.erfgoedmoderntijd.nl.

VIA ARIADNE

Dit is een dwarsdoorsnede van een eikenhouten paal. Met krijtpoeder is het contrast tussen de jaarringen verduidelijkt. Elke ring bestaat uit een dunne zone met een open celstructuur, de voorjaarsvaten, gevolgd door een dichtere structuur, het zomerhout. De paal maakte deel uit van een militaire weg, die de Romeinen in 125 aanlegden langs de Rijn. Met behulp van het Digitale Collaboratorium voor Culturele Dendrochronologie toonde de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed samen met de Universiteit Utrecht afgelopen jaar de herkomst van dit hout aan. De Romeinen voerden het via de Maas aan uit de Ardennen. Ze hakten de eik om tussen oktober 124 en april van het jaar daarop.

Het collaboratorium archiveert duizenden houtmetingen uit Nederland. Eind 2016 koppelde het instituut Data Archiving and Networked Services dit archief aan andere archeologische gegevensbanken uit heel Europa. Dat gebeurde via het initiatief ARIADNE, gefinancierd door de Europese Unie. Hierdoor zijn de metingen nog beter vindbaar voor erfgoedzorgers die willen weten hoe oud een monument is. Onderzoekers bepalen de ouderdom van hout door de opeenvolgende breedtes van de jaarringen te vergelijken met gedateerde boomgroei-kalenders. Deze gaan duizenden jaren terug in de tijd. ☒

ESTHER JANSMA, *specialist paleo-ecologie en dendrochronologie bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed*, e.jansma@cultureelerfgoed.nl. Zie voor het Digitale Collaboratorium voor Culturele Dendrochronologie portal.ariadne-infrastructure.eu.

Wie kent ons werelderfgoed?

WERELDBEROEMD

Het Wouda-stoomgemaal, het voormalige eiland Schokland, de Amsterdamse grachtengordel. Allemaal werelderfgoed in eigen land. In de afgelopen twee jaar is dit nog bekender geworden onder Nederlanders. De tien toplocaties zijn dan ook behoorlijk gepromoot. BEN DE VRIES

Wie kent de Beemster? En wie de Waddenzee? Of het Rietveld Schröderhuis, de Van Nellefabriek of de molens van Kinderdijk? In 2014 waren acht van de tien volwassen Nederlanders bekend met het werelderfgoed in eigen land. Dat concludeerde marktonderzoeksbureau Kantar Public, dat dit toen in opdracht van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed naging. Ook bestond er onder 82 procent van de geïnterviewde groep een groot draagvlak voor het behoud van het Nederlandse werelderfgoed. En deze mensen hadden er ook belastinggeld voor over, aldus het onderzoek. Oké, zes van elke tien scholieren hadden dan weliswaar nog nooit van de term gehoord, maar een op de drie Nederlanders had wel eens een bezoek gebracht aan een van onze eigen tien werelderfgoederen. Dat klinkt allemaal behoorlijk positief, al kunnen de bezoekersaantallen best hoger. Daarom spande de Rijksdienst zich er de afgelopen vijf jaar samen met de Stichting Werelderfgoed Nederland voor in om de bekendheid onder Nederlanders te vergroten. Zo is de stichting met een stand op de jaarlijkse Vakantiebeurs in Utrecht gaan staan en is op diverse plaatsen de bewegwijzering voor de toeristen verbeterd. Er kwamen reclamespotjes op tv. Bovendien ging er een mobiel huisje op tournee, volgeladen met twintig souvenirs, die

Promotiefoto van het Wouda-gemaal bij Lemmer

IN EIGEN LAND

Archeologisch monument Schokland

De Amsterdamse grachtengordel

studenten van verschillende *design*-academies hadden ontworpen. Met deze knalrode caravan werden op drukbezochte evenementen de Nederlandse werelderfgoederen vol in de schijnwerpers gezet. En er werden nieuwe bezoekerscentra ingericht.

Eénmeting

Zou de bekendheid door al deze gezamenlijke inspanningen nu zijn toegenomen? Om daar achter te komen nam de Rijksdienst de proef op de som en liet door hetzelfde onderzoeksbureau een zogenaamde éénmeting uitvoeren. In december publiceerden de onderzoekers de resultaten. En wat blijkt? 84 procent van de Nederlanders van achttien jaar en ouder gaf nu aan bekend te zijn met werelderfgoed. In 2014 was dat nog 79 procent. Ook het draagvlak is gestegen. Verder zag een op de drie Nederlanders de publiciteitscampagne op tv, en besteedden steeds meer docenten aandacht aan werelderfgoed in de klas. Kortom, ons werelderfgoed staat beter op de kaart. Een mooie opsteker. Nederlanders stappen makkelijk in een vliegtuig en struinen de wereld af op zoek naar hotspots en herontdekte landen, zoals Iran, Colombia en zelfs Noord-Korea. Het effect van reisprogramma's op tv is groot. Velen wensen in de voetsporen van globetrotter Floortje Dessing te treden. In een mum van tijd weten zij dan de lokale hoogtepunten te vinden en vergapen ze zich er aan werelderfgoed. 'Maar je hoeft niet ver te reizen', zegt Boris van der Ham, voorzitter van Stichting Werelderfgoed Nederland, 'om dicht bij huis onze tien eigen werelderfgoederen te bezoeken.' Want die plekken zijn net zo uniek als de Toren van Pisa, de *toy train* in Darjeeling of de Indonesische Borobudur.

Ingenieuze manieren

Nog meer dan Nederlanders weten buitenlandse toeristen in groten getale de weg naar ons werelderfgoed te vinden. Zij zijn er gek op. En ze verbazen zich over de ingenieuze manieren waarop wij met onze beperkte ruimte en het vele water omgaan; een dagelijkse realiteit die onderdeel van het Hollandse DNA is geworden. De buitenlandse toeristen zijn hierdoor de ideale ambassadeurs voor ons werelderfgoed.

Dit was het uitgangspunt voor een gerichte publiciteitscampagne, ondersteund met de verleidelijke tekst: 'Ons werelderfgoed is wereldberoemd... Binnenkort ook in Nederland!' 'Want het werelderfgoed in Nederland verdient beter', aldus Erik Kessels, creatief directeur van het communicatiebureau KesselsKramer, dat

de campagne bedacht en produceerde. Hij maakte spotjes van dertig seconden over de werelderfgoederen in ons land en liet daarin toeristen van alle werelddelen vertellen hoe bijzonder deze plekken zijn. Met een grappig resultaat.

Stromende regen

Neem nu de Russische Aleksei en Galyna, die ploeterend door de modder genieten van de Waddenzee. Vermakelijk zijn ook de typisch Amerikaanse toeristen Fred en Stacy. Zij verbazen zich in de droogmakerij de Beemster over het feit dat ze daar ver onder de waterspiegel staan. Charmant is de Franse Emma, die in een bootje met haar vriendje door de Amsterdamse grachten vaart. Ondanks de stromende regen is zij lyrisch over al het moois dat ze ziet. En ontwapenend is het spotje met de Koreaanse Seong en Jihee, die lang gespaard hebben om de molens van Kinderdijk met eigen ogen te bekijken.

Buitenlandse toeristen zijn de ideale ambassadeurs voor ons werelderfgoed

Maar de leukste promotiefilmpjes zijn wellicht die van de stoere Callum en Breandan, die gehuld in een Schotse kilt samen het voormalige eiland Schokland verkennen. En die van de Braziliaanse Da Costa's. Die praten honderduit bij het zien van zoveel technisch vernuft in het stoomgemaal bij Lemmer. De televisiespotjes, grotendeels gefinancierd door de Rijksdienst, werden in de reclameblokken op *primetime* uitgezonden en via sociale-mediakanalen verspreid. Deze filmpjes met een knipoog hebben er zeker aan bijgedragen dat nu meer Nederlanders hun eigen werelderfgoed kennen. ☒

Ben de Vries is programmeur werelderfgoed, Visie erfgoed en ruimte, b.de.vries@cultureelerfgoed.nl.

Alle filmpjes staan op www.cultureelerfgoed.nl.

Tot 1 februari staat er een noodwoning naast Klooster Ter Apel

Noodwoning naast klooster

Er staat tot 1 februari een noodwoning naast Klooster Ter Apel. Het huis is onderdeel van de tentoonstelling *Exodus*, over vluchtelingen. Dat is zeer toepasselijk. Aan de andere kant van Ter Apel ligt namelijk het grootste vluchtelingencentrum van Nederland. En aan het rijksmonumentale klooster uit de vijftiende eeuw was vanouds een gasthuis verbonden. Honderd jaar geleden nog, in 1916, ving Klooster Ter Apel Belgische vluchtelingen op. Het klooster is tegenwoordig een prachtig museum, maar ligt wat geïsoleerd in de zuidelijkste punt van de provincie Groningen. Het kan best wat meer bezoekers gebruiken. Daarom werken eigenaar Staatsbosbeheer, de gemeente Vlagtwedde, het klooster en de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed er op dit moment samen aan om het rijksmonument nog andere functies te geven. Om het klooster vast meer bekendheid te geven haalden de vier organisaties de expositie met noodwoning naar Ter Apel. Deze zogeheten Cubestee wordt niet bewoond, maar valt tijdens de tentoonstelling wel te bezoeken. Met het huis won architectenbureau Onix NL een ontwerpprijsvraag van het Centraal Orgaan Opvang Asielzoekers en het Atelier Rijksbouwmeester. Nadere informatie: www.kloosterterapel.nl. ☒

5 nieuwe richtlijnen

Houd bij het snoeien van een oude haag de oorspronkelijke hoogte aan. En laat waardevol parket nooit opschuren. In het afgelopen jaar verschenen er uitvoeringsrichtlijnen voor de omgang met hovenierswerk, houtconstructies, orgels, parket en kleurhistorisch onderzoek. De normen zijn tot stand gekomen onder regie van de Stichting Erkende Restauratiekwaliteit Monumentenzorg, met medewerking van onder meer eigenaren, bedrijven en de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed.

Met de publicatie is voor steeds meer historische materialen en onderdelen van oude gebouwen beschreven wat een goede manier is om ermee om te gaan. Al eerder zijn er namelijk richtlijnen gepubliceerd voor onder andere metselwerk, rietdekken, glas in lood en leibedekking. Ze helpen eigenaren en uitvoerende bedrijven bij het maken van keuzes. Niet alleen tijdens het onderhoud of de restauratie, maar ook al in de voorbereiding hiervan. Om het gebruik ervan te stimuleren stelt de overheid het werken volgens een of meer richtlijnen in bepaalde gevallen verplicht. Dat geldt voor eigenaren die subsidie ontvangen om hun rijksmonument in stand te houden. Zie voor de richtlijnen www.stichtingerm.nl. ☒

Parket in een huis uit de achttiende eeuw in Leeuwarden

Een tekening uit de tijdlijn: een stad aan het water

Nederland waterland

Kort geleden verscheen de tijdlijn *Nederland waterland*. Met de interactieve internetpublicatie brengt de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed in beeld hoe ons waterrijke landschap is geworden tot wat het nu is. De tijdlijn laat zien hoe de Nederlanders door de eeuwen heen met het water om zijn gegaan. Hoe ze eerst alleen op hogere gronden wonen en werken om aan het dreigende water te ontkomen, maar daarna steeds innovatiever worden. Met dammen, met dijken, polders en sluizen.

Nederland waterland maakt deel uit van een reeks tijdlijnen, onder de naam *Nederland, land van betekenis*. Aan de hand van respectievelijk duurzame energie, landbouw, stedelijke ontwikkeling en water toont elke tijdlijn in opeenvolgende stappen hoe wij onze omgeving veranderd hebben. Zo worden de lezers zich bewust van deze veranderingen en hoe je slim gebruik kunt maken van de lessen uit het verleden. De tijdlijn is ook opgenomen in een andere publicatie, de handreiking *Water, erfgoed en ruimte*. Daarin laat de Rijksdienst zien hoe historische oplossingen een bron van inspiratie kunnen zijn voor nieuwe oplossingen. Zie voor de tijdlijn en de handreiking www.cultureelerfgoed.nl. ☒

Expositie Wederopbouwkinderen EEN ODE AAN DE

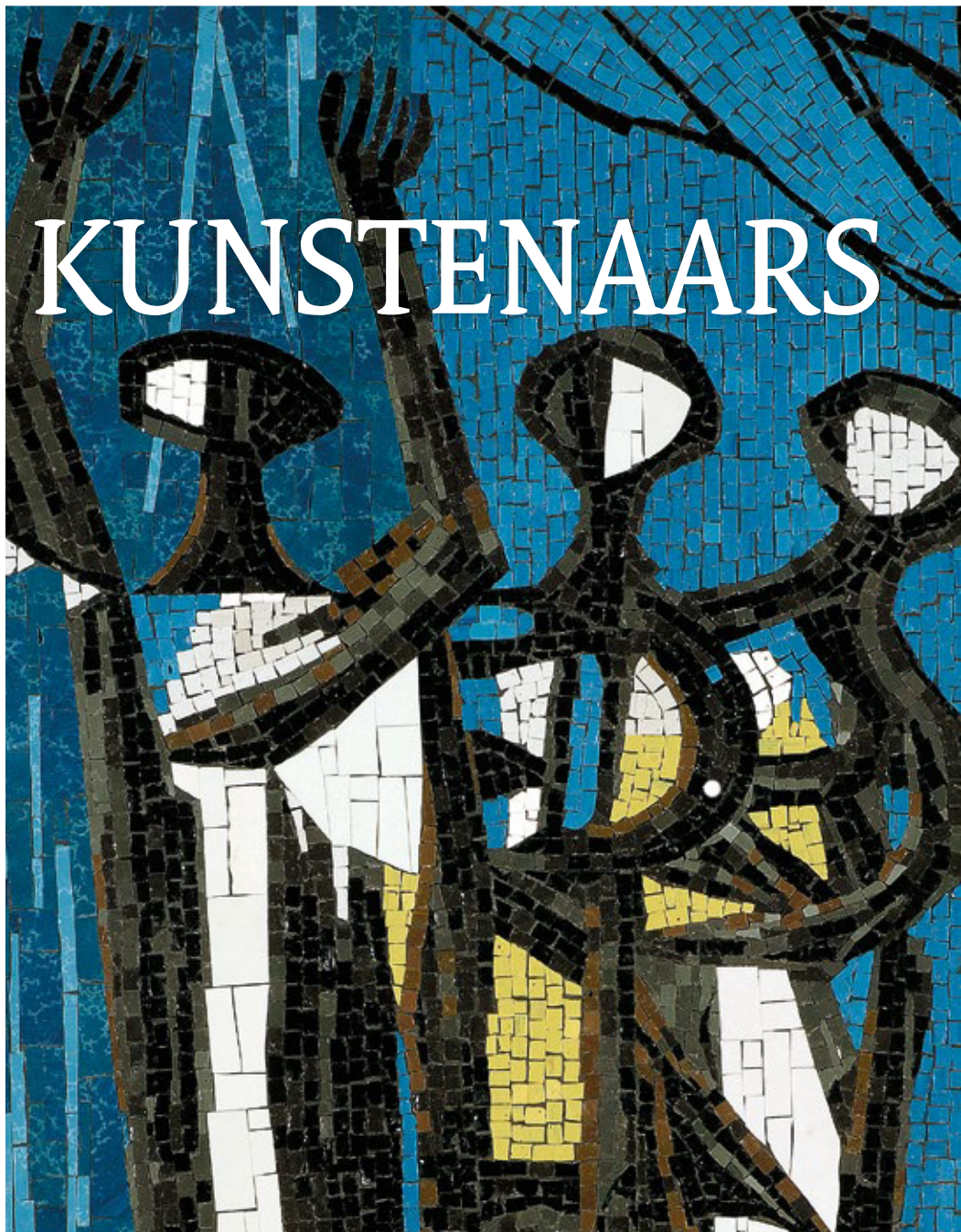
KUNSTENAARS

Ze werden veelal met kunst verrijkt, de nieuwe gebouwen die na de Tweede Wereldoorlog zijn opgetrokken. Daar laat een expositie in Verhalenhuis Belvédère nu voorbeelden van zien. 'Wederopbouwkinderen' is een ode aan de kunstenaars. LINDA MALHERBE & SIMONE VERMAAT

Een wandkleed en mozaïeken van Wally Elenbaas hangen naast ontwerpen voor wandschilderingen van Dolf Henkes. Deze kunstwerken uit de jaren vijftig en zestig worden beheerd door de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed en zijn momenteel te zien op de tentoonstelling *Wederopbouwkinderen* in Verhalenhuis Belvédère. In Nederland zijn kort na de Tweede Wereldoorlog veel nieuwe gebouwen voorzien van dergelijke kunst. De muurschilderingen, mozaïeken, beeldhouwwerken en glas-in-betonramen werden speciaal voor een bepaald pand ontworpen. De kunstenaars streefden samen met de architecten naar een samensmelting van architectuur en kunst. Verhalenhuis Belvédère staat in Rotterdam, in de wijk Katendrecht. Op de bovenste twee verdiepingen woonde en werkte Elenbaas. Ook Henkes had vlakbij jarenlang een atelier. De Rijksdienst beheert Henkes' artistieke nalatenschap van meer dan 3500 schetsen, tekeningen en schilderijen. Sinds twee jaar werkt Belvédère met de dienst samen aan een serie Henkes-exposities. Deze verbinden de kunstwerken van Henkes aan de getuigenissen van oude en nieuwe Katendrechtse. *Wederopbouwkinderen* is de vijfde in de reeks. De tentoonstelling brengt een ode aan de kunstenaars die in de eerste jaren na de oorlog aan de nieuwe gebouwen werkten. Belvédère laat persoonlijke verhalen horen van hun kinderen, zoals die van Henk de Vos, en van 101 andere Rotterdammers over hun beleving van de wederopbouw. Uit de opnamen komt vooral een groot verlangen van deze 'wederopbouwkinderen' naar voren om de kunst meer onder de aandacht te brengen.

Proefstukken

Van Wally Elenbaas worden er twee proefstukken voor mozaïeken getoond. Vermoedelijk heeft Elenbaas deze gemaakt om zijn opdrachtgevers een beter idee te geven van het wandvullende eindresultaat. De ene proef, *Kinderen in de nacht*, is voor het mozaïek dat hij in 1968 in het Erasmuslyceum in Almelo aanbracht. De andere voor een mozaïek uit 1964 in de Staatsdrukkerij in Den Haag. Dit stuk stelt een drukker met een krant en een corrector voor. De proef is alles wat rest van het kunstwerk, want het is in 2005 meegesloopt met het gebouw, een lot dat overigens veel wederopbouwkunst treft.

Het mozaïek 'Kinderen in de nacht' uit 1968 van Wally Elenbaas

Van Dolf Henkes zijn er op de expositie twee ontwerpen te zien voor grote wandschilderingen. De ene maakte hij in 1955 in de kantine van raffinaderij Nerefco in Pernis, bij Rotterdam. Henkes portretteerde Nobelprijswinnaar Henry van 't Hoff in zijn laboratorium, samen met zijn scheikundige formule voor olieraffinage. Deze schildering is in 2005 met succes herplaatst in de Hogeschool Rotterdam. Het andere ontwerp is voor *Landschap met kinderen*, dat Henkes in 1960 in het Dijkzigt Ziekenhuis in Rotterdam schilderde, het huidige Erasmus Medisch Centrum. Het is een van de weinige wandschilderingen uit die tijd die nog in goede conditie ter plekke aanwezig zijn. Helaas is er in de nieuwbouw van het Centrum geen plaats voor en zal het kunstwerk hoogstwaarschijnlijk worden gesloopt. Behalve uit de rijkscollectie is er op de tentoonstelling ook kunst uit particulier bezit te zien. ■

Linda Malherbe is mede-oprichter van Verhalenhuis Belvédère en Simone Vermaat is conservator bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, linda@verhalenhuisbelvedere.nl & s.vermaat@cultureelerfgoed.nl.

De expositie 'Wederopbouwkinderen' is tot en met 5 maart gratis te zien in Verhalenhuis Belvédère, Rotterdam, www.verhalenhuisbelvedere.nl.

De grafkronen van Oldenzaal

GROENE SCHEDELS

Oldenzalers zijn duizend jaar lang rond de Sint-Plechelmusbasiliek begraven. Van sommige skeletten zijn de schedels tegenwoordig groen verkleurd. Deze doden droegen bij hun teraardebestelling een zogeheten grafkroon. Hoe groene vlekken inzicht geven in een haast vergeten ritueel. ELLEN EDENS, RAPHAËL G.A.M. PANHUIJSEN

✶ JOSÉ SCHREURS

De Sint-Plechelmusbasiliek in de Overijsselse stad Oldenzaal is omgeven door een plein. Toen dit in 2011 en 2012 opnieuw werd ingericht onderzochten archeologen de zone waar grondwerkzaamheden plaats gingen vinden. Onder de stenen van het plein ligt namelijk een van de oudste christelijke kerkhoven van Oost-Nederland. Het gebied rond de kerk is ruim duizend jaar in gebruik geweest als begraafplaats, tot 1829. Er zijn in de loop van de tijd meer dan dertigduizend mensen begraven.

De archeologen groeven maar liefst 2750 skeletten op. Van ongeveer 250 daarvan documenteerden zij bijzondere kenmerken. Zoals een groene verkleuring, die bij 127 skeletten te zien is. In de meeste gevallen gaat het om de schedel. Onderzoek bij

de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed toont aan dat de verkleuringen veroorzaakt zijn door oxiderend koper. Bovendien bestaan de fragmenten metaaldraad die in sommige graven rond het hoofd zijn gevonden voor een groot deel uit koper. Dit zijn ongetwijfeld sporen van zogenaamde grafkronen.

Ongetrouwde status

Grafkronen vertonen sterke gelijkenissen met de kronen die vroeger op bruiloften gedragen werden. Net als bruiloftskronen verwijzen grafkronen daarom waarschijnlijk naar de maagdelijke of ongetrouwde status van de drager. Een ongehuwde met een kroon op begraven kwam vooral in Nederland en omringende landen voor, tussen de zestiende en de twintigste eeuw. Dit ritueel wordt tegenwoordig vaak in verband gebracht met jonge, ongetrouwde meisjes. Uit beschrijvingen door tijdgenoten en archeologisch onderzoek echter blijkt dat alle soorten ongehuwden, ongeacht hun leeftijd en geslacht, een kroon meekregen, zowel in protestantse als in katholieke kringen. De Duitse onderzoeker Juliane Lippok concludeert bovendien dat grafkronen gezien moeten worden als een luxeproduct en dus wijzen op een hogere sociale status.

De meeste grafkronen bestonden uit een raamwerkje van verzilverd of verguld koperdraad, waaraan gevlochten bloemen, bladeren en twijgjes waren bevestigd. Ook zaten er vaak papieren bloemen, papieren lintjes, kralen en soms kruiden in. De kroon werd op het hoofd van de overledene gezet of als een krans van schouder tot schouder rondom het hoofd gelegd. Soms kreeg hij een plek op de kist of op het graf, waar wij nu nog grafkransen neerleggen. Bovendien werd er op of rondom de overledene reflecterende decoratie gestrooid, zoals kleine stukjes glas, tin of goud- en zilverbepoeder. Deze glinsterende versieringen zorgden er

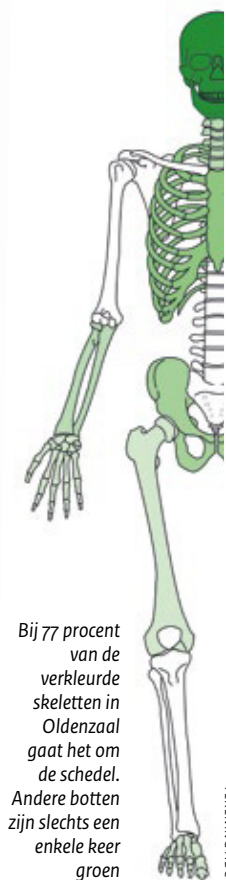
FOTO: LANDESMUSEUM WUERTTEMBERG, PETER FRANKENSTEIN EN HENDRIK ZWIETASCH

Op haar doodsbed in 1679 droeg de dochter van hertog Eberhard III een grafkroon

FOTO ELLEN EDENS

Bij 77 procent van de verkleurde skeletten in Oldenzaal gaat het om de schedel. Andere botten zijn slechts een enkele keer groen

bij kaarslicht voor dat de dode er tijdens de wake sprookjesachtig, als een engel uitzag. Op foto's is de overledene meestal helemaal in het wit gekleed en versierd met kransen en witte bloemen.

Herkennen

Omdat bloemen, bladeren en papier vergankelijk zijn, is het moeilijk om restanten van grafkronen terug te vinden. Een nu lopend onderzoek naar de kronen van Oldenzaal is bedoeld om te ontdekken hoe archeologen deze beter kunnen herkennen. Er zijn 49 skeletten met groene verkleuringen geselecteerd. Aan de hand van duidelijke overblijfselen van een grafkroon is een lijst kenmerken opgesteld, waarmee de sporen van minder goed bewaarde exemplaren kunnen worden herkend.

In de meeste gevallen zijn groene vlekken de enige sporen van een grafkroon

De meeste grafkronen bestonden uit gevlochten bloemen, bladeren en twijgjes

Het volgende voorbeeld laat zien hoe gedetailleerd onderzoek de resten aan kan tonen. Het gaat om het skelet van een jongen of meisje, overleden toen hij of zij tussen de 13 en de 17 jaar oud was. De enige sporen van een grafkroon zijn groene verkleuringen op het achterhoofd. Aan de voorzijde van de schedel is er geen groen te zien. In eerste instantie lijkt er dan ook geen sprake te

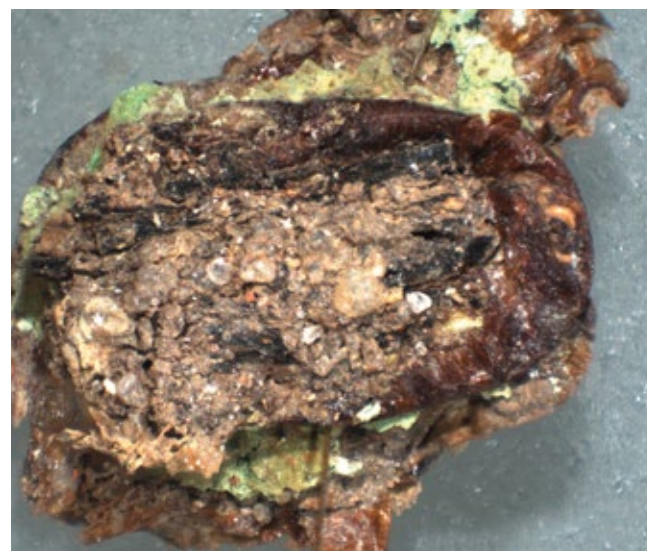
zijn van een kroon. Maar ook beide ellebogen, de borstkas, de linkerpols en de achterkant van het bekken zijn groen verkleurd. Dit is vermoedelijk door een grafkrans veroorzaakt, die op het lijk lag, aangezien er ook plantaardig materiaal op deze plaatsen is aangetroffen. Dat de achterkant van het bekken is verkleurd geeft aan dat de overledene waarschijnlijk op een tweede krans lag.

Ovale versieringen

Onder een microscoop blijkt dat een van de plantaardige fragmenten, een ovale decoratie, gevouwen is van grasspriet. Dat geldt ook voor andere stukjes, maar die zijn helaas te fragmentarisch om er een vorm in te herkennen. Een grasvormpje op de achterkant van het bekken is ook ovaal. Deze ovale versieringen, aangetroffen in combinatie met koper, zijn vermoedelijk onderdeel van een van de twee kransen. Met de microscoop konden de onderzoekers nog meer details bestuderen. Er blijken namelijk op de schedel en op het bekken kleine, dunne stukjes glas te zitten. Ze zijn kleiner dan een millimeter en met het blote oog bijna niet zichtbaar. Dit glas is hoogstwaarschijnlijk gebruikt als reflecterende decoratie. Tot slot is er bij de schedel een koperen ringetje ontdekt, ook met plantenresten. Uit een micro-CT-scan blijkt dat het om een koperdraadje gaat, dat tot een ringetje is gewikkeld. Mogelijk lagen er meer van dit soort versieringen, maar die zijn niet teruggevonden.

Hoewel er in dit graf dus geen duidelijke resten van een kroon rondom het hoofd aangetroffen zijn, lijken de vondsten sterk op grafkransen te wijzen. Duidelijk wordt dat je zelfs kleine zaken als grasspriet-ovaaltjes, glasflinters en een ringetje, samen met groene verkleuringen als de overblijfselen van een grafkroon of grafkrans kunt interpreteren. Het onderzoek is nog in volle gang, maar uit de voorlopige resultaten blijkt dat ook in Oldenzaal niet alleen meisjes met een grafkroon werden begraven. Ook volwassenen, en dan ook mannen, kregen er een mee. Dankzij de methode die tijdens dit onderzoek ontwikkeld is, kunnen we in meer gevallen aantonen dat er een kroon aanwezig was en komen we meer te weten over de samenstelling ervan. Dit onderzoek laat zien hoe onze voorouders in een niet zo ver verleden omgingen met de dood. De uitgebreide zorg die zij aan dit grafritueel besteedden, maakt duidelijk dat ook toen de dood een ingrijpende gebeurtenis was. ■

Ellen Edens is student archeologie aan de Rijksuniversiteit Groningen, Raphaël G.A.M. Panhuijsen is fysisch en forensisch antropologisch onderzoeker aan de Universiteit van Amsterdam en José Schreurs is adviseur archeologie bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, e.edens@student.rug.nl, raphael.panhuijsen@gmail.com & j.schreurs@cultureelerfgoed.nl.

Dit grasspriet-ovaaltje was onderdeel van een grafkrans

Voorname villa wordt trouwlocatie

Frivole Clementine

Zou er net een bruidspaar in de tuin staan? Villa Clementine is gerestaureerd, met een herbouwde serre

**Trouwen in een voorname, maar toch ook frivole stadsvilla:
in Purmerend kan dat nu. De monumentale Villa Clementine
is daar zorgvuldig voor verbouwd. De nieuwe eigenaar en de
restauratiearchitect pakten dit goed aan.** MARIJE DE HEER KLOOTS

Villa Clementine in 1908, op een ansichtkaart, vlak voor ze als raadhuis ging dienen

In 1880 liet houthandelaar Nicolaas Brantjes aan de rand van Purmerend een groot huis bouwen. Hij vernoemde het naar zijn echtgenote Clementine. De lokaal befaamde architect Jacobus Lankelma tekende voor het ontwerp van Villa Clementine. Het beroep van zijn opdrachtgever weerspiegelde Lankelma in een grote hoeveelheid hout aan de buitenkant van het pand. Vooral het opengewerkte houtsnijwerk onder de daklijsten is bijzonder. Het wordt lambrequin genoemd. Dertig jaar na de oplevering kocht de gemeente de villa. Zij gebruikte het pand eerst even als raadhuis, daarna decennialang als kantongerecht en laatstelijk als kantoor. Ondanks deze opeenvolgende functies bleef de inwendige structuur van het rijksmonument grotendeels intact. Ook het stucwerk van het plafond en de ornamenten boven de deuren in de entreehal zijn redelijk gaaf bewaard.

De afgelopen jaren stond Villa Clementine leeg. Tot de Purmerendse beleggingsmaatschappij Attica het huis in 2013 kocht om er een trouwlocatie van te maken. Dat plan ontvingen de gemeente én de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed enthousiast. Om te voorkomen dat het leegstaande rijksmonument verder zou vervallen was een spoedige restauratie zeer wenselijk. De stadsvilla is in het afgelopen jaar feestelijk heropend. Je kunt er nu niet alleen je bruiloft vieren, maar ook je verjaardag of een jubileum. Er kunnen lezingen gehouden worden en bedrijfspresentaties. Of een uitvaart. En Attica zelf gebruikt de zolder als kantoorruimte.

Gestripte basis

Projectmanager Pieter Dooper van Attica kijkt terug op een bijzondere tijd: 'Doordat we in overleg met de gemeente het pand eerst ontteden van latere toevoegingen als systeemplafonds konden we goed zien waar het nog op een opmerkelijke manier afgewerkt was. De gestripte basis was vervolgens het uitgangspunt voor de aanpassing van het interieur.' Attica schakelde een architect in die er ervaring mee heeft om monumentale gebouwen klaar te stomen

voor een andere functie, het Noord-Hollandse bureau Rietvink Architecten.

Jan Rietvink vertelt: 'Voor ons was dit een boeiende opdracht. De meeste Hollandse villa's kenmerken zich door soberheid. De frivoliteit van Villa Clementine is een opvallende uitzondering. We hebben ons speciaal verdiept in die frivole aspecten, waaronder de lambrequin-decoraties. Bijzonder was dat Attica er graag in wilde investeren om het huis zo veel mogelijk in zijn glorieuze staat terug te brengen. Dat leidde tot een mooie samenwerking en een fraai resultaat.' Pieter Dooper onderschrijft het belang van goed samenwerken: 'De aannemer en de installateur hielpen ons

Om te voorkomen dat het rijksmonument verder zou vervallen was een restauratie zeer wenselijk

uitstekend bij zaken die onverwachts tegenvielen gedurende de verbouwing en restauratie. Dat droeg er in belangrijke mate aan bij dat deze succesvol zijn verlopen. We hebben bovendien ruim de tijd genomen voor het voortraject om daarin het geheel goed te doordenken. Daarom is het ons gelukt om alles binnen het budget en de planning af te ronden.'

Inhoudelijk advies

De gemeente Purmerend was nauw bij de verbouwing en restauratie betrokken. Zij gaf Attica daar de vergunning voor. Vanwege de ingrijpende veranderingen die met de functiewijziging van een rijksmonument als dit gepaard kunnen gaan vroeg de gemeente hiervoor inhoudelijk advies aan de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. De combinatie van de nieuwe functie van trouwlocatie met de vorige functie van kantoor zag de dienst als passend. 'De Rijksdienst keek goed naar de monumentale waarde van het gebouw,' zegt Dooper van Attica, 'maar had ook begrip voor wat er nodig was om het in zijn nieuwe hoedanigheid te laten functioneren. Dat heb ik als heel positief ervaren. Ik vind het mooi om te zien welke mix er zo heeft kunnen ontstaan tussen het behoud van het oude en de introductie van moderne functionaliteiten.'

Om Villa Clementine geschikt te maken voor haar nieuwe gebruik zijn er enkele aanpassingen aan gedaan. Zo had de voorname villa van origine een serre. Die is op een later moment afgebroken. De »

FOTO BERNARD FABER

FOTO RIETVINK ARCHITECTEN

Het dak is weer voorzien van boomblad-pannen

De entree van de villa oogt voornaam

» serre is nu nauwkeurig gereconstrueerd op basis van historische foto's en tekeningen. Ze dient als trouwzaal. Reconstrueren wordt vanuit het oogpunt van monumentenzorg niet altijd toegejuicht. De Rijksdienst is in dit geval echter van mening dat de herbouw van de serre een goede oplossing is voor de benodigde ruimte die de nieuwe functie van de villa vereist. 'De serre was eerst een veranda,' vertelt architect Jan Rietvink, 'die op enig moment in de geschiedenis met stalen puitjes is dichtgezet. Op de historische foto's is ze helaas grotendeels overwoekerd door klimplanten. Daarom was het lastig om op basis van dat beeldmateriaal tot een goede reconstructie te komen. Gelukkig vonden we ook oude bouwtekeningen waarop de serre wel duidelijk te zien was. Op die manier konden we de oorspronkelijke aanbouw zo dicht mogelijk benaderen. We hebben hem hier en daar aangepast om aan de hedendaagse normen voor draagkracht en isolatie te voldoen. Ik denk dat we er goed in geslaagd zijn om oud en nieuw te verenigen.'

Rijk decoreren

De achterkant van de stadsvilla was oorspronkelijk heel wat minder frivool dan de andere drie zijden. Door een grote aanbouw, een hoge schoorsteen en forse koelinstallaties was deze gevel door de jaren heen bovendien behoorlijk verrommeld. Attica stelde aan de gemeente voor om al die rommeligheden te slopen en de achtergevel net zo rijk te decoreren als de andere drie kanten van het gebouw, met grote ramen en deuren op de eerste verdieping. Ook zou de dakrand daar opgetild worden om het zolderkantoortje van meer licht en een balkon te voorzien, op een met de andere gevels vergelijkbare manier. Goede ideeën allemaal, maar de Rijksdienst adviseerde de gemeente om de achterkant niet net zo voornaam als de voorkant te maken. Dat zou de geschiedenis geen recht doen. Architect Jan Rietvink ging voortvarend met dit advies aan de slag en paste het ontwerp aan. De achtergevel is nu iets bescheidener van uitstraling geworden. De ramen en deuren zijn eenvoudig en ook de balkonrand is soberder. Achteraf zegt de architect daarover: 'Ik ben blij met het resultaat. Doordat de vormgeving vrij terughoudend is geworden is er een mooie oplossing gecreëerd.' Omdat de gemeente de Rijksdienst al vroeg bij de plannen betrok, leverde de aanpassing geen vertraging op. Villa Clementine is zorgvuldig gerestaureerd. Dat blijkt onder ande-

.....

'Er was ons veel aan gelegen om het pand zo goed mogelijk te restaureren'

.....

re uit het dak. Daarop lagen de laatste decennia vlakke leipannen van beton. Maar oorspronkelijk lagen er bijzondere, geglazuurde dakpannen, die haast als boembladeren oogden. Attica en Rietvink lieten ze opnieuw maken. Maar dat bleek nog niet eenvoudig, aangezien dit type pan vrij zeldzaam was. Na lang zoeken vonden ze in Bergen op Zoom een fabriek die er nog oude mallen voor had staan, Traditec. 'We hebben Traditec toen zes verschillende pannen laten maken,' vertelt architect Rietvink, 'bij wijze van proef. We waren blij verrast dat één ervan precies de juiste rode kleur glazuur had.' Met de nieuw gebakken pannen kreeg het dak zijn vroegere grandeur terug. Dat dit een kostbaar onderdeel van de restauratie zou zijn was meteen duidelijk. 'Er was ons veel aan gelegen om het pand zo goed mogelijk te restaureren', zegt Pieter Dooper. 'Geld speelt natuurlijk een rol, maar als we zien welk resultaat dit heeft opgeleverd is het ons de investering waard geweest.'

Stallen

Aan het eind van de negentiende eeuw stond Villa Clementine aan de zogenaamde 'stadshout', een met bomen begroeid gebied buiten Purmerend. Naast het chique huis lag de veemarkt, waarop de boeren uit de buurt hun paarden en koeien verhandelden. Om deze op marktdagen te huisvesten bouwde de gemeente in 1895 en 1902 vlak achter de villa twee stallen. Inmiddels is de omgeving van Villa Clementine grotendeels bebouwd. Het pand staat tegenwoordig op een centrale locatie in de stad, tussen het treinstation en het centrum. De voormalige veemarkt is een plein gebleven, de Koemarkt, en de stallen zijn een gemeentelijk monument geworden. Tegelijk met de villa kregen ook deze zogeheten Doelestallen een nieuwe functie. In het afgelopen jaar opende hierin restaurant De Stallen, waar je de koeien nu van de grill krijgt opgediend. De oorspronkelijke functie van de veestallen valt in het restaurant nog goed te ervaren. De klinkerbestrating binnen is behouden, de drinkbakken zijn toepasselijk verwerkt in de bar en overal zitten nog de ijzeren beugels waar het vee aan vast stond gebonden. Tussen Villa Clementine en de stallen is een moderne glazen verbinding gemaakt, met daarin de keuken.

Het rijksmonument floreert in zijn nieuwe functie als trouwlocatie. De Vereniging Historisch Purmerend publiceerde ter gelegenheid van de restauratie een boek over de geschiedenis van Villa Clementine. En Attica en Rietvink kijken samen met de gemeente en de Rijksdienst terug op een geslaagde verbouwing en restauratie. Pieter Dooper vertelt trots: 'Het doet ons veel genoegen om te zien dat ook de inwoners van Purmerend plezier aan het resultaat beleven. Er gaat geen dag voorbij of er staan mensen naar binnen te gluren.' ■

Marije de Heer Kloots is adviseur architectuurhistorie bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, m.de.heer.kloots@cultureelerfgoed.nl.

In de Doelestallen achter de villa huist nu restaurant De Stallen

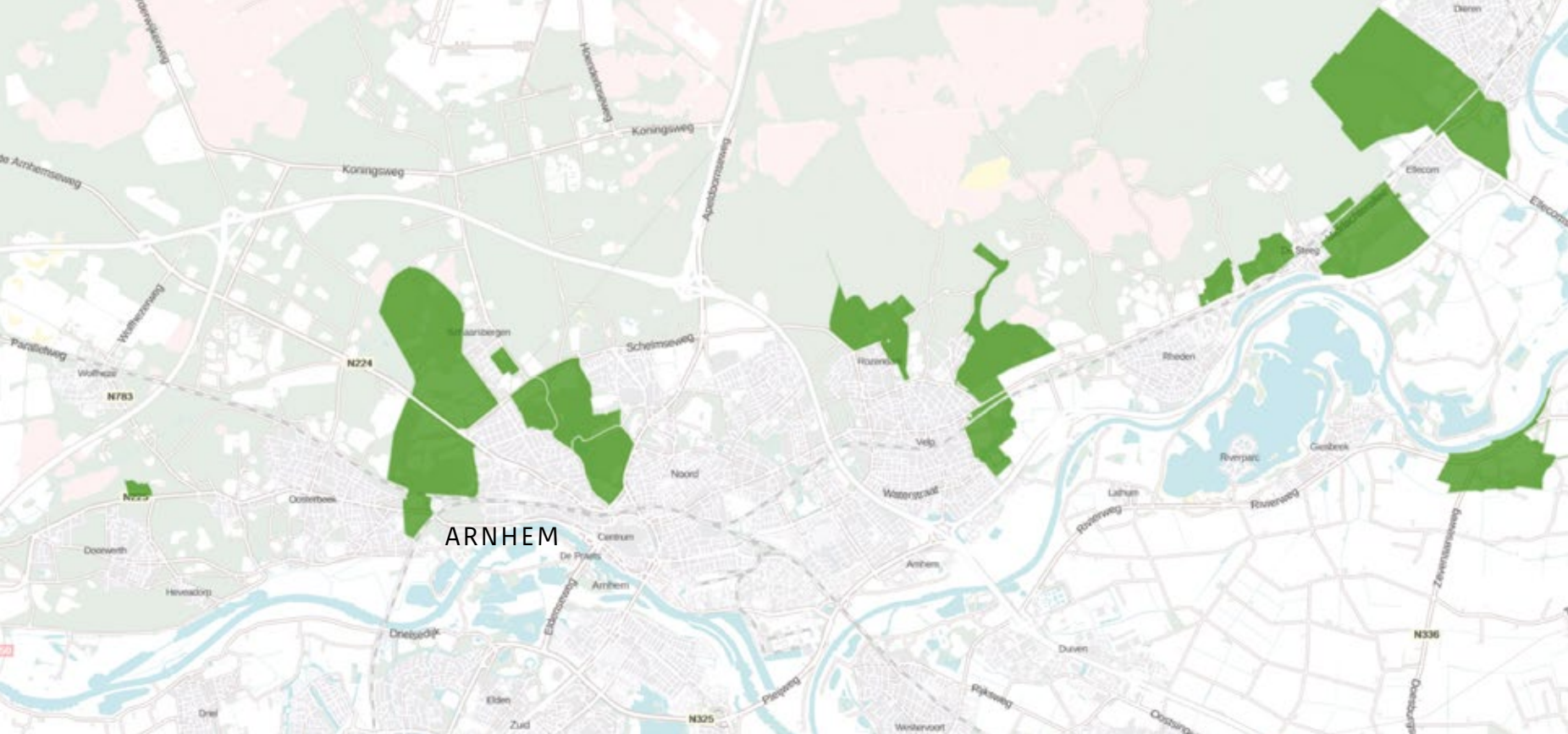
LAAGJE TOONT LICHTER BLAUW AAN

De museumwoning van de Papegaaienviertel in Drachten staat er goed bij. Maar die erker hoort aanzienlijk lichter blauw te zijn dan hij nu is. Dat wijst onderzoek uit van kleurdeskundige Lisette Kappers, studenten van de Universiteit van Amsterdam en de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. De buurt dankt zijn bijnaam aan de bonte kleurencombinatie van het houtwerk van de huizen, die kunstenaar Theo van Doesburg er in 1921 voor ontwierp. Het is in 2017 precies honderd jaar geleden dat Van Doesburg met anderen de kunstbeweging De Stijl oprichtte. De heftige kleuren van de Papegaaienviertel werden later overgeschilderd met beschaafd okergeel en wit. Maar in 1988 kreeg de buurt zijn oorspronkelijke kleuren terug. De erker echter mag binnenkort lichtblauw worden, zoals de linker lagen van deze dwarsdoorsnede laten zien. Dit zijn de verflagen van het eerste schilderwerk. Rechts bevindt zich de diepblauwe verf waar de erker de laatste dertig jaar in gehuld is. Deze tint was gebaseerd op de ontwerptekeningen van Van Doesburg. Dankzij het onderzoek kan Museum Drachten het huis nu van buiten en van binnen van de echt originele kleuren voorzien. ☒

LUC MEGENS, *specialist conservering en restauratie*, en
MARIËL POLMAN, *specialist kleur en schilderijen*, beiden
bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, l.megens@cultureelerfgoed.nl & m.polman@cultureelerfgoed.nl.

Arnhem op de kaart met 'groen erfgoed'. De groene vlakken stellen historische buitenplaatsen voor

Cultureel erfgoed

Op de kaart gezet

Het Nederlandse cultuurlandschap wordt momenteel in kaart gebracht.

Nieuwe, digitale landkaarten vertellen straks het complete verhaal van onze cultuurhistorische omgeving. Om te beginnen met verstedelijking, historisch groen en militaire linies. OTTO BRINKKEMPER & ISABEL VAN LENT

Van oudsher geven de Nederlanders hun leefomgeving naar eigen behoefte vorm. Hier malen we een polder droog, daar planten we een bos en verderop bouwen we een nieuwe stad. Nog steeds is ons cultuurlandschap onderhevig aan veranderingen. Kennis

over de plaats van cultureel erfgoed in een gebied is dan ook cruciaal om daar goede keuzes over te kunnen maken. Daarom brengt de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed de waardevolle nalatenschap van onze voorouders nu letterlijk in kaart. Het gaat om digitale kaarten, die uit meerdere lagen zijn opgebouwd. Deze lagen zijn thematisch gebundeld. De eerste drie bundelingen betreffen verdedigingswerken, verstedelijking en 'groen erfgoed'. Andere thema's zijn in de maak. Sinds december kan iedereen de erfgoedkaarten raadplegen op www.landschapinnederland.nl, onder *Bronnen en kaarten*. Over elke themakaart staat op deze site een dossier met achtergrondinformatie. Tot enkele jaren geleden stelde de Rijksdienst onder

BRON NOORD-HOLLANDS ARCHIEF

Rond 1550 maakte Jacob van Deventer deze kaart van Amsterdam

De Waag in Amsterdam was in Jacob van Deventers tijd nog een stadspoort

Park Sonsbeek in Arnhem maakt deel uit van een voormalige buitenplaats

de naam Kennisinfrastuctuur Cultuurhistorie een ander geografisch informatiesysteem beschikbaar. Deze digitale kennisbank bezweek onder zijn eigen succes. Het systeem werd dermate complex dat de dienst het beheer ervan niet langer op kon brengen. Daarom publiceert de Rijksdienst nu een opvolger die technisch beter hanteerbaar en een stuk gebruiksvriendelijker is. Hierdoor zijn de erfgoedkaarten niet alleen geschikt voor doorgewinterde onderzoekers, maar ook voor beleidsmakers, ontwerpers, bewoners en andere geïnteresseerden.

Samenwerken

Waar mogelijk pakt de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed de onderwerpen voor de landkaarten samen met andere organisaties aan. Zo werkt de dienst voor de verdedigingswerken samen met het Platform verdedigingserfgoed van de 20ste eeuw. De twee brachten samen de militaire linies en stellingen uit de vorige eeuw in kaart, met de bunkers en andere bouwwerken die daar onderdeel van uitmaken. De kaart met verdedigingswerken laat de landschappelijke samenhang zien tussen historische militaire linies, gebouwen en inundatiegebieden. Hij functioneert nu als een kapstok waar leden van het platform informatie aan ophangen. Binnenkort breidt de

dienst deze kaart uit met een laag met veel oudere verdedigingswerken, namelijk alle kastelen van Nederland, inclusief de ernstig vervallen exemplaren. De landkaart met 'groen erfgoed' geeft niet alleen de tuinen en parken op buitenplaatsen weer, maar ook oude bossen, houtwallen en heggen. Door veranderingen in het landschap worden deze historische beplantingen steeds zeldzamer. De kaart laat zien

De kaart laat zien waar ze nog te vinden zijn

waar ze nog te vinden zijn. Tussen 1938 en 1942 zijn de bossen in ons land voor het eerst gedetailleerd geïnventariseerd, waarbij onderscheid gemaakt werd in ouderdom en boomsoorten. Deze Eerste Nederlandse Bosstatistiek was alleen bij intimi bekend, maar valt nu naast de actuele situatie voor iedereen te raadplegen op de kaart met historisch groen. Ook de

eendenkooien, een voor Nederland zeer typerend verschijnsel, zijn op deze kaart opgenomen.

Bijzonder

De groei sinds 1200 van de 35 grootste steden in ons land is in beeld gebracht op de kaart over verstedelijking. Daarnaast zijn hierop de kaarten van 118 Nederlandse steden die Jacob van Deventer tot zijn dood in 1575 maakte voor het eerst geografisch gepositioneerd op de huidige stadsplattegronden. Ze zijn met elkaar verbonden via wegen en vaarwegen uit die tijd, die recent geïnventariseerd zijn. Dat is bijzonder. Er is namelijk geen ander land dat in de renaissance zo gedetailleerd in kaart is gebracht. Zo laat de landkaart niet alleen zien hoe de steden er aan de vooravond van de Gouden Eeuw uitzagen, maar toont hij ook de locatie van graanopslagplaatsen, kerken, kloosters en andere beeldbepalende gebouwen, zoals hospitalen en herbergen. Dit levert dan ook een topografische kaart van Nederland op die in de zestiende eeuw zelf onbestaanbaar was. De site wordt voortdurend aangevuld met nieuwe erfgoedkaarten. Op dit moment verwerkt de Rijksdienst een groot scala aan cultuurhistorische structuren en elementen rond het thema water tot een kaart. Onder andere de droogmakerijen en de hiervoor gebouwde poldermolens en gemalen komen daarop terecht. Hierbij werkt de dienst samen met vereniging De Hollandsche Molen en de Nederlandse Gemalen Stichting. Ook de eerste editie van de Waterstaatskaart, uit 1872, wordt hier voor het eerst aan de huidige topografie gekoppeld. De verkaveling van Nederland is onderwerp van een andere kaart in ontwikkeling. Hierop neemt de Rijksdienst onder andere essen, heide- en veenontginningen en ruilverkavelingen op. Zo wordt in de nieuwe reeks erfgoedkaarten het beeld van onze cultuurhistorisch waardevolle leefomgeving stap voor stap completer. ■

Otto Brinkkemper is specialist paleo-ecologie en Isabel van Lent is webredacteur, beiden bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, o.brinkkemper@cultureelerfgoed.nl & i.van.lent@cultureelerfgoed.nl.

Zie voor de kaarten www.landschapinnederland.nl.

Als historische soldaten verklede mannen in de Grebbelinie bij Renswoude in Utrecht

De militaire linies en stellingen van Nederland op de kaart met verdedigingswerken

Omarmen de Amelanders de Loerbol?

Liefde voor ruig beton

De 10.000 kilo zware 'Loerbol' verhuist dit jaar van Den Bosch naar Ameland.

Wat vinden de Amelanders eigenlijk van dit kunstwerk? Zijn ze blij met de

forse betonnen bal? De Rietveld Academie zoekt dat uit. HANNEKE HEEREMA

Een blik naar binnen door een van de gaten van de 'Loerbol'

De 'Loerbol' in de tuin van het voormalige Cementrum

Het binnenbeeld is van het draaiplateau geduwd

In de tuin van het voormalige Cementrum in 's-Hertogenbosch staat sinds 1971 een grote grijze bal van ruw beton. Met putten, ravijnen en pijnlijk scherpe randen. Het lijkt wel een planeetoïde. Maar dan op een haast klassieke sokkel, ook van beton, en met een royaal rond gat in het midden. Het is de *Loerbol*, een van de kleinere kunstwerken van Jaap van der Meij, toch nog steeds enkele meters hoog. Het ding weegt 10.000 kilo. Inmiddels is het Cementrum naar een andere behuizing vertrokken. Het pand en de tuin met het beeld zijn overgedaan aan de gemeente. Binnenkort wordt het gebouw een school. En de gemeente zat met de *Loerbol* in haar maag. Daarom besloot zij eind oktober het beeld aan de gemeente Ameland te schenken. Later dit jaar zal de *Loerbol* verhuizen naar het waddeneiland.

Kunstenaar Jaap van der Meij is dan wel geboren en getogen in Amsterdam, en hij volgde daar zijn opleiding aan de Rijks-academie, maar zijn familie komt van Ameland. Hij bracht er in zijn jeugd veel tijd door en later ook zijn vakanties. Zijn werk is geïnspireerd op de ruigheid van het wad en het eiland. Het Lectoraat Art & Public Space van de Gerrit Rietveld Academie in Amsterdam maakt de *Loerbol* nu tot onderwerp van een onderzoek. De kunst-hogeschool betreft de Amelandse bevolking bij het verhuizen van het beeld. Zullen de Amelanders de *Loerbol* omarmen? De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed stimuleert deze participatie met kennis van zaken.

Een vogelachtig wezen

Van der Meij, overleden in 1999, maakte de *Loerbol* in 1971 voor een tentoonstelling in Schaarsbergen, bij Arnhem. Dat deed hij in opdracht van de Eerste Nederlandse Cement Industrie. Op de manifestatie stonden allerlei producten van cement en beton centraal. Na afloop plaatste de cementfabrikant het kunstwerk in de tuin van zijn nieuwe pand in Den Bosch, het Cementrum. Op verzoek van de ENCI gebruikte de kunstenaar gewoon grijs beton, in plaats van zijn materiaal van voorkeur, aluminiumcement. In een holle bol bracht Van der Meij een plateau aan, waarop hij een kleiner beeld zette, ook van grof beton. Het stelt een meerkoppig, vogelachtig wezen voor. In de voet waarop de bol rust, maakte hij een draaiconstructie. Door aan een wiel te draaien en door het grote gat in de bol te loeren kon een bezoeker het binnenbeeld rondom bekijken.

Vandalisten
kunnen hun
gang gaan
zonder dat
omwonenden
ingrijpen

Het beton van de *Loerbol* verkeert nog in een vrij goede staat. Dat ruige, met al die uitsteeksels, kuilen en scheuren, dat hoort zo. Maar het kunstwerk vertoont ook schade door vandalisme, met name aan het binnenbeeld. Dat is opzij geduwd, van de draaischijf af. Er zijn delen van afgebroken. De roestige wapening steekt eruit. Ook functioneert het draaisysteem niet meer. En het gekleurde glas dat in kleinere gaten zat, is kapot. Ameland wil vast geen beschadigd beeld neerzetten, dus een restauratie van de *Loerbol* ligt in het verschiet. De Rijksdienst verdiept zich in de problematiek van deze restauratie, want hoewel de dienst kennis heeft van het moderne bouw materiaal beton is dit toch anders. Het in stand houden van een betonnen kunstwerk vraagt om een andere aanpak dan een betonnen gebouw.

Omwonenden betrekken

Het onderhoud van beelden in de openbare ruimte is door een gebrek aan 'geestelijk beheer' een groot probleem aan het worden. Vandalisten kunnen blijkbaar regelmatig hun gang gaan zonder dat omwonenden ingrijpen. Hun participatie bij het behoud en het beheer van de kunst kan echter een bijdrage leveren aan de oplossing. De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed stimuleert musea, gemeenten en andere eigenaren van openbare kunstwerken om de mensen in de buurt meer te betrekken bij de zorg ervoor.

In dat licht is het goed dat Tresoar, het Fries Historisch en Letterkundig Centrum, momenteel bestudeert hoe de waardering van het publiek voor kunst in de openbare ruimte ontstaat. En hoe je dat kunt meten. De Rietveld Academie verricht een deel van dat onderzoek, naar onder meer de *Loerbol*. Ook de Amelandse musea, Museum Drachten, Museum Heerenveen en Museum Opsterlân doen mee. Met gelijktijdig te houden tentoonstellingen zullen ze later dit jaar een venster openen op de resultaten van het onderzoek. In een film is dan te zien hoe de ruw betonnen planetoïde op Ameland landt. ☒

Hanneke Heerema is zelfstandig tentoonstellingsmaker, hanneke@sjem-en-ko.nl. Nadere informatie: Taco Hermans, t.hermans@cultureelerfgoed.nl. Het project 'Kunst met een opdracht, kunst en gemeenschap', over onder meer de 'Loerbol', is een initiatief van Hanneke Heerema (sjem en ko.) en wordt uitgevoerd in opdracht van Tresoar, Frysk Histoarysk en Letterkundich Sintrum.

HANDREIKING BRANDBLUSMIDDELEN VOOR ERFGOED

Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, Amersfoort, 4 pag., gratis download via www.cultureelerfgoed.nl

Als er ondanks alle preventieve maatregelen toch ergens brand uitbreekt, is het in afwachting van de brandweer van belang om alvast op de juiste manier te blussen. Deze brochure gaat in op de werking van verschillende soorten brandblussers en geeft aan welke het geschiktst zijn bij cultureel erfgoed. In een historisch interieur en in een museum is dat een kooldioxideblusser. Deze geeft weinig tot geen schade.

HANDREIKING ENERGIE, ERFGOED EN RUIMTE

Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, Amersfoort, 12 pag., gratis te verkrijgen via info@cultureelerfgoed.nl en gratis download via www.cultureelerfgoed.nl

Snoeihout om een elektriciteitscentrale schoner mee te stoken kan prima op een landgoed groeien. Zo kun je ooit verdwenen houtsingels, meidoornhagen en struwelen herstellen. Zonnepanelen kun je in het vlakke veld met walletjes of beplanting aan het oog onttrekken. En de kust is natuurlijk een perfecte plaats om stroom op te wekken met het verschil tussen eb en vloed. Dit vouwvel laat zien hoe je het cultuurlandschap in kunt zetten bij het genereren van duurzame energie. Elk gebied vraagt om een andere oplossing. Laat de cultuurhistorische omgeving een inspiratiebron zijn.

HET GEBOUW ALS BEWIJS

Het bouwhistorische verhaal achter erfgoed
Ileen Montijn, Vincent van Rossem e.a., Matrijs, Utrecht, 240 pag., € 19,95, ISBN 978 90 5345 516 6

Historicus Ileen Montijn ging op pad met bouwhistorische onderzoekers. Die zochten spinthout en telden metsellagen, boorden monsters uit balken en inspecteerden dichtgezette muuropeningen. Bouwhistoricus Ronald Stenvert schrijft dat een analyse van de bakstenen en het dak van wezenlijk belang is om de geschiedenis van een gebouw te kunnen duiden. De Stichting Bouwhistorie Nederland bestaat 25 jaar en dat is de reden voor dit jubileumboek. De bundel is medegefinancierd door de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed.

DE NIEUWE BAVO TE HAARLEM

Ad orientem, gericht op het oosten
Bernadette van Hellenberg Hubar, Wbooks, Zwolle, 338 pag., gebonden, € 39,95, ISBN 978 94 625 8119 7

Grove blokken steen op plaatsen waar beeldhouwwerk hoort te zitten. Lege cartouches, nissen en muurvlakken. Noodramen. Maar ook misbaksels van terracotta en opzichtig genummerde stenen. Tijdens de bouw van 1895 tot 1930 liet Joseph Cuypers, de zoon van de beroemde architect Pierre Cuypers, expres een deel van de nieuwe Bavo onafgewerkt. De Haarlemse

kathedraal is in de afgelopen jaren gerestaureerd. Bernadette van Hellenberg Hubar klom op de steigers om onder meer dit onvoltooide karakter te bestuderen. En de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed nam het initiatief om de onderzoeker haar bevindingen te boek te laten stellen. Anderen die een kerk van rond 1900 restaureren, kunnen hierdoor gebruikmaken van de gedachtegangen die aan met name de symboliek van de nieuwe Bavo ten grondslag liggen.

NEDERLAND KANALENLAND

Een reis langs twaalf kanalen
Hans Buiters en Roger Raat, Stokerkade, Amsterdam, 208 pag., gebonden, € 24,50, ISBN 978 90 79156 35 1

Het Noordhollandsch Kanaal is zo breed dat er tweehonderd jaar geleden geen hoge bruggen overheen gebouwd konden worden. Daarom werd het water voorzien van drijvende vlotbruggen. De wind stond nooit gunstig genoeg om de schepen over het hele kanaal te laten zeilen. Voor een grote koopvaarder waren wel twintig paarden nodig. Zij trokken het schip in twee dagen van Den Helder naar Amsterdam. Dankzij dit grootste kanaal ter wereld kreeg onze hoofdstad weer een goed bereikbare zeehaven. Het Noordhollandsch Kanaal is een van de kanalen die de auteurs van dit boek belichten. In elke provincie één. Na de Tweede Wereldoorlog zijn er vele gedempt om plaats te bieden aan landwegen. De beroepsvaart was afgenomen. Toch ligt er nergens ter wereld een zo dicht netwerk aan kanalen als in Nederland. De opkomende recreatievaart zorgde tegen 1980 namelijk voor een keerpunt. Tegenwoordig worden veel kanalen in ere hersteld. Met een voorwoord van oud-Rijksdienst-specialist Peter Nijhof.

GRENS VAN HET ROMEINSE RIJK

De limes in Gelderland
Paul van der Heijden, Matrijs, Utrecht, 160 pag., € 19,95, ISBN 978 90 5345 327 8

Zestig kilometer Romeinse rijksgrens liep er door Gelderland. Met de bouw van een enorme legerplaats begon daar in 19 voor onze jaartelling de Romeinse tijd in Nederland. De soldaten hielpen mee om er een complete stad naast te bouwen, het latere Nijmegen. Onder de Grote Kerk van het Gelderse dorp Elst liggen de resten van een van de grootste Romeinse tempels ten noorden van de Alpen. En bij Kapel-Avezaath en Druten zijn de wrakken van twee Romeinse platbodems gevonden. Paul van der Heijden, de directeur van Romeinen Nu, een promotiebureau voor de Romeinse geschiedenis van Nederland, beschrijft levendig hoe het er hier tweeduizend jaar geleden aan toeling. Dat bijvoorbeeld de forten langs de grens overwegend leegstonden en pas een volledige bezetting kregen bij een vijandelijke dreiging. Dat het leger geen gaarkeuken kende, maar dat de soldaten elke dag voor zichzelf kookten. En daar dronken ze dan barbaars bier bij. Want die wijndruiven, die wilden in dat kille Neder-Germanië nauwelijks rijpen.

BEWAARD VOOR AMSTERDAM

Historische geveltoppen herplaatst, 1945-2015
 Theo Rouwhorst, Stokerkade, Amsterdam, 208 pag., gebonden, € 24,50, ISBN 978 90 79156 34 4

Om in de twintigste eeuw in het centrum van Amsterdam grote, doorgaande wegen en de metro aan te leggen zijn er veel oude huizen gesloopt. Van een aantal bewaarde de gemeente het historische beeldhouwwerk dat de toppen van de gevels sierde. Sinds 1953 zijn daar 135 bouwvallige panden elders in de stad mee opgeknapt, zodat die weer fraaie klok- en halsgevels kregen. Oud-monumentenzorger Theo Rouwhorst geeft er in dit boek een overzicht van, met veel foto's. Sinds de jaren tachtig zorgt de gemeente er beter dan voorheen voor dat de gebeeldhouwde stukken en het huis bij elkaar passen. En voor wie nog beeldhouwwerk zoekt: achter in deze uitgave staat een lijst van wat er nog beschikbaar is.

'HET PRYEEL VAN ZEELAND'

Buitenplaatsen op Walcheren, 1600-1820
 Martin van den Broeke, Verloren, Hilversum, 518 pag., gebonden, € 49,-, ISBN 978 90 8704 592 0

Overstromingen en oorlogen hebben hen verwoest. Ze zijn afgebroken en vervangen door boerderijen. Tegenwoordig valt er op Walcheren nog maar weinig te zien van de buitenplaatsen die daar in de zeventiende en achttiende eeuw stonden. Kooplieden en regenten uit Middelburg, Vlissingen en Veere lieten met hun buitenhuis zien hoe welvarend ze waren. In de steden heersten drukte en verloederding. En het zomerse leven op het platteland werd geprezen als vermakelijk, deugdzam en gezond. Martin van den Broeke onderzocht de ontwikkeling van de buitenplaatsen in hun sociaal-economische en cultuurhistorische context.

WERELDERFGOED KINDERDIJK

Molens, water en gemalen
 Saskia Groeneboer, Iris van Meer e.a., Matrij, Utrecht, 160 pag., gebonden, € 24,95, ISBN 978 90 5345 506 7

Er zijn plannen om een afgebroken molen te herbouwen, een moderner bezoekerscentrum in te richten en grotere parkeerterreinen elders in gebruik te nemen. Zo zal de polder van Kinderdijk de toeristen beter op kunnen vangen. Want nergens op aarde staan zo veel molens bij elkaar als hier, vlak bij Rotterdam. De hoofdmoot wordt gevormd door twee reeksen van acht bovenkruiers langs een afwateringskanaal, de ene van steen, de andere van hout. Ze zijn in 1738 en 1740 gebouwd om met schepraderen de weiden droog te malen. Dit meesterlijke systeem is al die jaren in bedrijfsvaardige staat bewaard gebleven. Vier historici belichten de vele kanten van dit werelderfgoed. ☒

DIRK SNOODIJK, eindredacteur bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, d.snoodijk@cultureelerfgoed.nl. Tenzij anders vermeld zijn alle boeken verkrijgbaar via de boekhandel. Zie voor meer publicaties van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed www.cultureelerfgoed.nl.

Tijdschrift van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed

Versijnt drie maal per jaar.
 Jaargang 9, nummer 1, januari 2017

Eindredactie Dirk Snoodijk

Redactie Anja Prakken en Cees van 't Veen

Redactieraad Ruben Abeling, Mieke van Bers, Peter Don, Marije de Heer Kloots, Menno van der Heiden, Geertje Huisman, Esther Jansma, Dolf Muller, Daphne Nieuwenhuijse, Ben Kooij, Birgit Reissland, Kris Roderburg, José Schreurs, Jinna Smit, Marike Snoek en Huub van de Ven

Teksten Vrijwel alle artikelen zijn geschreven door medewerkers van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed

Afbeeldingen Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (CreaBea pag. 22, Petra Doeve 18, Nanette de Jong 31, Matthijs de Keijzer 29, Marcel Kentin 3, Tim Koster 10 & 23, Wouter Pfeiffer 11, Mariël Polman 3 & 29, Art Néss Proaño Gaibor 6, Birgit Reissland 1, 2, 5 & 6, Eelco Rensink 8, Kris Roderburg 3, 32, 33 & 36, Wouter van der Sar 2, 12, 14 & 36, Ruben Schipper 15 & 31, José Schreurs 9, Jos Stöver 22, Margareta Svensson 10, Marie Cécile Thijs 2, Ton van der Wal 30 en Paul van Wel 17), tenzij anders vermeld

Vormgeving uNiek-Design, Almere

Druk Xerox/OBT, Den Haag

Aan deze uitgave kunnen geen rechten worden ontleend.
 ISSN 1878-7827

Gratis abonnement op het Tijdschrift van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed: info@cultureelerfgoed.nl of 033 - 421 7 456. De InfoDesk is er ook voor adreswijzingen, bestellingen van meerdere exemplaren en al uw vakinhoudelijke vragen.

Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed

Smallepad 5 | 3811 MG Amersfoort
 Postbus 1600 | 3800 BP Amersfoort
 033 - 421 7 421 | fax 033 - 421 7 799
info@cultureelerfgoed.nl
www.cultureelerfgoed.nl (met routebeschrijving)

Archief, bibliotheek en collecties

Open ma t/m vr 9-17 uur
bibliotheek@cultureelerfgoed.nl

Vestiging Amsterdam

Hobbemastraat 22 | 1071 ZC Amsterdam

Vestiging Rijswijk

Visseringlaan 3 | 2288 ER Rijswijk

De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed adviseert en inspireert bij het behoud, de duurzame ontwikkeling en de toegankelijkheid van het meest waardevolle erfgoed van Nederland. Op het gebied van monumentenzorg, archeologie, historisch landschap en museale collecties voert de Rijksdienst de wet- en regelgeving uit.

Het Tijdschrift van de Rijksdienst voor het Cultureel

Erfgoed is gedrukt op PEFC-gecertificeerd papier. Het hout dat dient als grondstof voor het papier komt uit verantwoord beheerde bossen. Het blad is gedrukt onder certificering van de Stichting Interne Milieuzorg. De biofolie waar het in wordt verstuurd is biologisch afbreekbaar.

NOVITEIT GERENOVEERD

Niet zo bekend is dat het architectenbureau achter de Lijnbaan in Rotterdam, Van den Broek en Bakema, hier ook een dorpse versie van ontwierp. In het moderne dorp Nagele in de Noordoostpolder werden tussen 1954 en 1956 namelijk de Zuiderwinkels gebouwd. Net als in Rotterdam vormden deze een noviteit: een autovrij winkelcentrum, waarin het publiek vrij baan heeft. Zestig jaar na de oplevering is er veel

veranderd. Tot voor kort stond het complex er verloren bij. Inmiddels wordt deze 'Kleine Lijnbaan' opgeknapt. De gemeente Noordoostpolder speelt een belangrijke rol in het herstel. Samen met de eigenaren van de winkels maakte zij een renovatieplan voor de gebouwen en de openbare ruimte. Een bouwhistorisch en kleurhistorisch onderzoek diende daarbij als basis. Het opknappen van de Zuiderwinkels maakt deel uit van een grotere actie om Nagele nieuw leven in te blazen, met oog voor het bijzondere karakter van het platte-daken-dorp. De gemeente, de provincie Flevoland en de Rijksdienst voor het Cultureel

Erfgoed werken samen om dat te bereiken. Het winkelcentrum is nu weer een aantrekkelijk gebied. Maar de vraag naar traditionele winkels en voorzieningen in het dorp neemt af. Daarom concentreert de gemeente het aanbod uit geheel Nagele in en rond de Zuiderwinkels, waarbij zij zoekt naar een creatieve manier om lege winkelruimtes en de winkelvitruines te vullen. Misschien wel met de noviteiten van nu. ✕

PETER TIMMER, senior adviseur erfgoed en ruimte bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, p.timmer@cultureelerfgoed.nl.

VOOR

2015: Tot voor kort stonden de Zuiderwinkels in Nagele er verloren bij

2017: Na de opknapbeurt is het winkelcentrum weer een aantrekkelijk gebied

NA

